

ભાષા ગૌરવ

પુનઃમુદ્રણ

૨૦૧૦

ભાષા નિયામકની કચેરી

ગુજરાત રાજ્ય

ગાંધીનગર

૧૯૯૮

BHASHA GAURAV

© ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર (ગુજરાત)
પિનકોડ - ૩૮૨૦૧૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

૩.

પ્રકાશક
ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર (ગુજરાત)
પિનકોડ - ૩૮૨૦૧૦

पुरोवचन

गणतंत्र देशना लोकाभिमुख राज्य वहीवटमां प्रत्येक क्षेत्रे अने स्तरे थती कार्यवाही राज्यनी राजभाषामां निरूपित करवानी भाषानीतिने अनुसरीने, गुजरात राज्यनी भाषा नियामकनी क्येरी वहीवटी तंत्रनी कामगीरीमां सहायक, मार्गदर्शक अने उपयोगी नीवडे तेवां प्रकाशनो बहार पाडे छे. वणी, वहीवटी लभाषानी भाषा शुद्ध अने सरण बने ते माटे पसंद करेलां जिल्ला मथको भाते कर्मचारीओ-अधिकारीओने शुद्ध गुजराती भाषानी तालीम पण आपवामां आवे छे. आवा तालीम वर्गोमां भाषाशुद्धि जणवाय ते माटेना पायाना नियमोनी समज आपवामां आवे छे. आ पुस्तिकांमां शुद्ध लेखन माटे आवश्यक होय अेवी बाबतोनी उदाहरण साथे समजूती आपी छे.

व्यवहारमां आपणे अेवा घण्टा शब्दो वापरीअे छीअे जे भाषाकीय दृष्टिअे साया अने शुद्ध होता नथी. अज्ञातां अने अमानपणे थती आवी केटलीक भूलो तरफ अहीं ध्यान होरवानो प्रयास पण क्यो छे. संस्कृतमां अेक श्लोक छे :

“यद्यपि बहुनाधीषे, पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः स्वजनो मा भूत्, सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥”

अहीं पुत्रने सलाह आपतां जणाव्युं छे के “हे पुत्र ! तारे बहु न भाषवुं होय तो भले, पण तुं व्याकरण तो भाषः जेथी “स्वजन” (सगांवडालां)- “स्वजन” (कृतं) न थाय, “सकल” (बधुं)- “शकल” (टुकडो) न थाय अने “सकृत्” (अेक वार) - “शकृत्” (छाण) न थाय.”

कहेवानुं तात्पर्य अे छे के व्याकरण भाषवाथी जेउणी अने उच्यारणनी भूलो न थाय तथा तेनाथी अर्थनो अनर्थ थतो निवारी शकय.

આવી ભૂલો ન થાય તે માટે જાગરૂકતા કેળવવાની જરૂર છે. માત્ર થોડી કાળજી રાખવાથી અને મહાવરાથી શુદ્ધ લેખનની ફાવટ આવી જાય છે. આવા શુદ્ધ લખાણથી ભાષાનું ગૌરવ જળવાય છે.

આશા છે, આવા દૃષ્ટિબિંદુથી તૈયાર કરેલી “ભાષા ગૌરવ” નામની આ પુસ્તિકા સર્વ કર્મચારીઓ-અધિકારીઓને એમની કામગીરીમાં ઉપયોગી થશે અને એ રીતે કચેરીનો આ નમ્ર પ્રયાસ લેખે લાગશે તથા આ પ્રકાશનનો હેતુ સિદ્ધ થશે.

આ હેતુ સિદ્ધ થાય એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને, પોતાના જ્ઞાન અને સુદીર્ઘ અનુભવનો અમને લાભ આપનાર, ભૂતપૂર્વ ભાષા નિયામક શ્રી ના. ભ. વ્યાસ તથા નિવૃત્ત નાયબ નિયામક શ્રી શંભુભાઈ જોષીનો ઋણ સ્વીકાર કરવાની અત્રે તક લઉં છું.

આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં પ્રકાશન અધિકારી કુ. નયનાબહેન ભટ્ટ અને એમની શાખાનાં કુ. પ્રજ્ઞા ડૉક્ટર તથા કુ. રાગિણી ત્રિવેદી તથા શ્રી સંજય પંડ્યાએ ચીવટ રાખી લીધેલ મહેનત ખૂબ જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. કોમ્પ્યુટર કામગીરીમાં એકાગ્રતા રાખી શ્રી ગાભુજી ખાંટે પણ ખૂબ સારી કામગીરી કરેલ છે તેને પણ ભૂલી કેમ જવાય ? તેમનો પણ આભાર માનવાની તક લઉં છું.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮
ગાંધીનગર

— નટુ પંચાલ
ભાષા નિયામક

વિષયસૂચિ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ નં.
	ભાષાનો ઉદ્ભવ અને તેની વિકાસયાત્રા	(૬) થી (૮)
૧.	અક્ષરશુદ્ધિ	૧
૨.	શબ્દશુદ્ધિ	૧૫
૩.	વાક્યશુદ્ધિ-કેટલાક સામાન્ય નિયમો	૪૭
૪.	વાક્યશુદ્ધિ અને અનુસ્વાર	૬૯
૫.	વિરામચિહ્નો	૮૫
૬.	શબ્દોનો કોશક્રમ અને જોડણી-વિહંગાવલોકન	૧૦૦
૭.	લેખનશુદ્ધિના સંદર્ભમાં કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ	૧૩૫
●	આધાર-સામગ્રી	૧૪૫

ભાષાનો ઉદ્ભવ અને તેની વિકાસયાત્રા

ભાષા, માનવસમાજમાં પરસ્પરના વ્યવહાર માટેનું સાધન છે. તે માનવીની અંગત આવશ્યકતા અને અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ માટેનું માધ્યમ છે. સંસ્કૃતમાં “ભાષ” એટલે બોલવું, તે પરથી “ભાષા” શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે આરંભકાળમાં માનવી પોતાની જરૂરિયાતો, લાગણીઓ વગેરે વિવિધ ચેષ્ટા દ્વારા દર્શાવતો; ત્યાર પછી જુદા જુદા અવાજ અને ઉદ્ગારો દ્વારા તે પોતાના મનોભાવો વ્યક્ત કરતો થયો; માનસિક અને સામાજિક રીતે તે વિકસતો ગયો તેમ તેમ તેણે પોતાની લાગણીઓ અને વિચારો દર્શાવવા માટે ક્રમે ક્રમે અર્થવાહક શબ્દો સર્જ્યા. તેમાંથી ભાષા ઘડાતી ગઈ અને વિકસતી ગઈ.

આમ, ભાષા ધ્વનિઘટકોની બનેલી છે. ભાષા માત્રનું મૂળ ધ્વનિમાં છે. ધ્વનિ જ્યારે અર્થવાહક બને છે ત્યારે તે ભાષાનું રૂપ પામે છે. ભાષા ધ્વનિરૂપ સંકેતોની વ્યવસ્થા છે. દરેક ભાષાને પોતીકી ધ્વનિવ્યવસ્થા છે.

કાળક્રમે ભાષા લેખિત સંકેતો કે સંજ્ઞાઓના રૂપમાં વ્યક્ત થવા માંડી. તેમાંથી લિપિ ઉદ્ભવી. પ્રાચીન સમયમાં ભારતમાં પ્રયોજાતી બ્રાહ્મી લિપિ ઉચ્ચારણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ લિપિ ગણાય છે. તેમાંથી સમય જતાં દેવનાગરી લિપિ વિકસી. આપણી ગુજરાતી લિપિ આ દેવનાગરી લિપિ પરથી ઊતરી આવી છે. દેવનાગરી લિપિમાં અક્ષરો પર દોરાતી શિરોરેખા ગુજરાતીમાં નથી. પરંતુ મોટા ભાગના અક્ષરો દેવનાગરી લિપિમાં છે તે જ સ્વરૂપે ગુજરાતીમાં જળવાયા છે. એ જ રીતે ઘણા બધા સંસ્કૃત શબ્દો પણ મૂળ રૂપે જ ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

ગુજરાતી ભાષા, વિકાસના જુદા જુદા તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને અર્વાચીન સ્વરૂપ પામી છે. ગુજરાતી ભાષા ભારતીય આર્યકુળની ભાષા છે. ભારોપીય-ભારતીય આર્ય-વૈદિક-સંસ્કૃત-શૌરસેની-પ્રાકૃત ગૌર્જર-

અપભ્રંશમાંથી ક્રમે ક્રમે તે ઊતરી આવી છે. પશ્ચિમ ભારતના ચાર કરોડથી વધુ લોકોની ભાષા ગુજરાતી-તેનો લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષનો સમૃદ્ધ ઇતિહાસ છે. એની પ્રથમ ઝાંખી આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય (ઈ.સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨)ના વ્યાકરણ “સિદ્ધહેમ”માં ટાંકેલી કાવ્ય પંક્તિમાં જોવા મળે છે. આ ભાષાને સર્વપ્રથમ કવિ પ્રેમાનંદે “ગુજરાતી ભાષા” તરીકે ઓળખાવી છે. “દશમ સ્કન્ધ”માં “બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા” એવો નિર્દેશ મળે છે.

ગુજરાતી ભાષા પર સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ સૌથી વિશેષ છે. આમ છતાં, તેરમી સદી પછી મુસ્લિમોનું આધિપત્ય થતાં, ગુજરાતીમાં અરબી-ફારસી શબ્દો ચલણી બન્યા અને ત્યાર બાદ અંગ્રેજોના શાસનકાળને કારણે અંગ્રેજી શબ્દોથી ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

આમ, જુદી જુદી ભાષાની અસર અને તેનો પ્રભાવ ઝીલતી ગુજરાતી ભાષાને પોતાનું સ્વરૂપ અને બંધારણ નિયત કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. એ માટે શબ્દોની પ્રમાણભૂત જોડણી અને વ્યાકરણ જરૂરી બન્યાં. ૧૮મી સદીમાં આ દિશામાં પ્રયાસો શરૂ થયા. જોડણીની બાબતમાં સર થિયોડોર સી. હોપના પ્રમુખપદે નિમાયેલી સમિતિએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યાં. વળી, એ સમયે શાળાનાં પુસ્તકો નાગરી લિપિમાં છાપવાની પ્રથા હતી, ત્યારે એમણે “ગુજરાતી વાચનમાળા” ગુજરાતી લિપિમાં તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરી (૧૮૬૦). ફાધર જોસેફ વાન સોમરન ટેલરે “Students Gujarati Grammar” નામે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અંગ્રેજીમાં લખીને ગુજરાતી વ્યાકરણનો પહેલો શાસ્ત્રીય પ્રયાસ કર્યો (૧૮૬૭). ગુજરાતી શબ્દોને આવરી લેતા શબ્દકોશના ક્ષેત્રે સૌ પ્રથમ ખેડાણ કવિ નર્મદે કર્યું. તેમનો “નર્મકોશ” ૧૮૭૩માં પ્રગટ થયો હતો. ત્યાર બાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કોશ તૈયાર કરાવ્યો હતો.

આમ છતાં, ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણી બાબતમાં અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી. તેથી બહુજનમાન્ય હોય એવી જોડણી નિર્ધારિત કરવા માટે પૂ. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે “ગૂજરાતી શબ્દકોશ” (અર્થ વિના) તૈયાર કર્યો (૧૯૨૮). એને આવકાર આપતાં, ગાંધીજીએ

‘નવજીવન’માં લખ્યું અને ફરમાવ્યું: “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.” આ કોશની બીજી આવૃત્તિ સાર્થ (અર્થ સાથે) કરવામાં આવી અને તેનું નામ ‘સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ’ રાખવામાં આવ્યું (૧૯૩૧). આમ, એમાં આપેલી જોડણી સર્વમાન્ય ગણાવા માંડી. આ કોશમાં જોડણીના નિયમોની સમજૂતી પણ આપી છે. હાલ, આ કોશમાં આપેલા કેટલાક શબ્દોની જોડણી બાબતમાં મતભેદ હોઈ ચર્ચા ચાલી રહી છે. છતાં, આ કોશમાંની જોડણી માન્ય ગણી એકધારી રાખવી રહી. અત્રે આ ‘સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ’માંના જોડણીના નિયમોના આધારે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણીનું સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે નિયમો અપવાદ વિનાના નથી હોતા. તેથી અમુક નિયમો જાણવાથી કે શીખવાથી બધા શબ્દોની જોડણી સાચી લખતાં આવડી ન જાય. દરેક શબ્દની જોડણી, નિયમોની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરીને નક્કી કરવી પડે છે. તેથી શુદ્ધ અને સાચી જોડણી માટે જોડણીકોશનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

એ ઉલ્લેખનીય છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપે શબ્દો વાપરવા માત્રથી જ કથનની રજૂઆત શુદ્ધ રૂપે થાય એવું નથી. શુદ્ધ રજૂઆત માટે વ્યાકરણના મહત્વને સ્વીકારી ભાષાના તંત્રની સમજ કેળવવી જરૂરી છે. આવી સમજ આપણને ભાષાકીય દોષોથી બચાવી લે છે. સ્વભાષામાં થતી ભૂલો અક્ષમ્ય ગણાય. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભાષાશુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે હસ્તગત બને એ માટે આ પુસ્તકમાં જોડણી ઉપરાંત વ્યાકરણના મુખ્ય અંશો પૈકી વાક્યશુદ્ધિ, અનુસ્વાર અને વિરામચિહ્નોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે, આટલી જાણકારી મેળવવાથી ગુજરાતી ભાષાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની શક્તિ વિકસશે અને એ શુદ્ધ લેખન પ્રતિ દોરી જશે.

**ભાષાશુદ્ધિ એ જીવનશુદ્ધિનું
ઉત્તમ સાધન છે.**

પ્રકરણ - ૧

અક્ષરશુદ્ધિ

કોઈ પણ લખાણ વિચારો, લાગણી, અનુભવ વગેરેની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. કોઈ મોટો લેખ હોય, અંગત પત્ર હોય કે નાનીશી ચિઠ્ઠી હોય, પરંતુ તે લખનારના વિચારોને વાંચનાર સુધી પહોંચાડવાનું સાધન છે. તેથી લખનારને જે અભિપ્રેત હોય તે જ બાબત વાંચનારને સમજાય તેમ બનવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો લખાણ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ.

શુદ્ધ લખાણ માટે શુદ્ધ અક્ષર એ પાયાની જરૂરિયાત છે. બધાંના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા સુંદર ન હોય, પણ અક્ષર એના શુદ્ધ રૂપે એટલે કે તેના સાચા મરોડ પ્રમાણે લખાયા હોવા જોઈએ. આપણા ઘણા અક્ષરોના મરોડમાં સામ્ય હોવાથી, સહેજ જુદો મરોડ થઈ જાય, તો એકને બદલે બીજો અક્ષર વંચાય છે. આવું બને ત્યારે ક્યારેક અર્થ તદ્દન બદલાઈ જતો હોય છે. આ ઉપરાંત, કેટલાક વર્ણોના-એટલે કે અક્ષરોના ઉચ્ચારમાં સામ્ય હોવાથી ભૂલ થતી હોય છે, તો વળી ક્યારેક અનુસ્વારના ઉપયોગ અને વ્યાકરણની જાણકારીના અભાવને લીધે ભૂલો થતી જોવા મળે છે. એ વિશે વિગતે જોઈએ.

આ માટે સર્વપ્રથમ ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરો-વર્ણમાળાની સમજ કેળવીએ.

મૂળાક્ષર

તેના બે વિભાગો છે : સ્વર અને વ્યંજન.

સ્વર-સ્વર એટલે ધ્વનિ. જેનો ઉચ્ચાર બીજા કોઈ પણ અક્ષરના ઉચ્ચારની મદદ વિના સ્વતંત્ર રીતે થાય તે અક્ષર “સ્વર” છે. સામાન્ય રીતે

- અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ - સ્વર ગણાય છે. જો કે, કેટલાક વિદ્વાનો 'અં' અને 'અઃ'ને સ્વર તરીકે ગણતા નથી, કારણ કે 'અં' એ 'અ'નું અનુનાસિક- નાકમાંથી થતું- ઉચ્ચારણ છે, જેને (ં) ચિહ્નથી દર્શાવાય છે, જ્યારે 'અઃ' એ 'અ'નું મહાપ્રાણિત કંઠ્ય- ઊંડા ઉચ્છ્વાસ સાથે કંઠમાંથી થતું-ઉચ્ચારણ છે, જેને (ઃ) ચિહ્નથી દર્શાવાય છે. આમ હોવાને લીધે જ શબ્દકોશમાં 'અ' થી શરૂ થતાં શબ્દોની યાદી પૂરી થયા પછી 'અં' થી શરૂ થતા શબ્દો અને તે પછી 'અઃ'થી શરૂ થતા શબ્દોની યાદી મૂકવામાં આવે છે.

અ, ઈ, ઉ, ઋ મૂળ સ્વર છે. બીજા સાધિત સ્વર અથવા સંયુક્ત સ્વર છે. કેટલાક સ્વરને બેવડાવવાથી, તો કેટલાકને એકબીજા સાથે જોડીને નવા સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે; જેમ કે-

અ+અ=આ, ઈ+ઈ=ઈ, ઉ+ઉ=ઊ, અ+ઈ=એ, અ+ઉ=ઓ, અ+ઓ=ઔ વગેરે.

સ્વરના ઉચ્ચારણમાં લાગતા સમયની દૃષ્ટિએ તેના બે પ્રકાર પડે છે;

(૧) હ્રસ્વ સ્વર - જેના ઉચ્ચારણમાં ઓછો સમય લાગે છે, એટલે કે જેનો સાંકડો ઉચ્ચાર થાય છે તે હ્રસ્વ સ્વર છે; જેમ કે - અ, ઈ, ઉ, ઋ.

(૨) દીર્ઘ સ્વર - જેના ઉચ્ચારણમાં વધુ સમય લાગે છે, એટલે કે જેનો પહોળો ઉચ્ચાર થાય છે તે દીર્ઘ સ્વર છે; જેમ કે - આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ.

વ્યંજન (વિ+અંજન)- જેનો ઉચ્ચાર વિશેષ અંજન (મેળવણી) વિના સ્વતંત્ર રીતે એટલે કે સ્વરની મદદ વિના થઈ શકતો નથી તે વ્યંજન છે. વ્યંજનમાં સ્વર ભળે ત્યારે જ તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ શકે છે.

વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે છે :-

ક	ખ	ગ	ઘ	ક	(ક વર્ગ)
ચ	છ	જ	ઝ	ગ	(ચ વર્ગ)
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	(ટ વર્ગ)
ત	થ	દ	ધ	ન	(ત વર્ગ)
પ	ફ	બ	ભ	મ	(પ વર્ગ)
ય	ર	લ	વ		
શ	ષ	સ	હ	અને	ળ

આ વ્યંજનોમાં “ક” વર્ગથી “પ” વર્ગ સુધીના વ્યંજનોમાં પ્રત્યેક વર્ગનો પહેલો, ત્રીજો અને પાંચમો વ્યંજન અને ય, ર, લ, વ, વ્યંજનો (ચોકઠામાં દર્શાવેલા) **અલ્પપ્રમાણ** (હળવા ઉચ્છ્વાસ સાથે બોલાતા) વ્યંજનો તથા પ્રત્યેક વર્ગનો બીજો અને ચોથો વ્યંજન અને શ, ષ, સ, હ વ્યંજનો (ચોકઠાની બહાર રહેલા) **મહાપ્રાણ** (ઊંડા ઉચ્છ્વાસ સાથે બોલાતા) વ્યંજનો કહેવાય છે.

“ળ” જિહ્વામૂલીય વર્ણ છે. એનો ઉચ્ચાર જીભના મૂળ આગળથી થાય છે. સાથોસાથ મૂર્ધસ્થાન (તાળવા) આગળ પણ જીભ અંશતઃ અડકે છે.

વ્યંજન સાથે કોઈ પણ સ્વરની મેળવણી થતાં **પૂર્ણ અક્ષર** બને છે; જેમ કે- ક+ઈ=કિ, ખ+ઓ=ખો. તેથી કહી શકાય કે સ્વર પૂર્ણ અક્ષર છે, પરંતુ વ્યંજન પૂર્ણ અક્ષર નથી.

વ્યંજન સાથે હ્રસ્વ સ્વરની મેળવણી થતાં બનતો અક્ષર **હ્રસ્વ અથવા લઘુ અક્ષર** કહેવાય છે અને દીર્ઘ સ્વરની મેળવણી થતાં બનતો અક્ષર **દીર્ઘ અથવા ગુરુ અક્ષર** કહેવાય છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે સામાન્ય રીતે મૂળાક્ષર તરીકે ઓળખાતા ક્ષ અને જ્ઞ હકીકતમાં જોડાક્ષર જ છે, કેમ કે- ક્+ષ્=ક્ષ અને જ્+ગ્=જ્ઞ થાય છે.

સ્વરનાં પ્રતીક - ચિહ્નો

વ્યંજન સાથે સ્વર મળે ત્યારે સ્વર એના વિશિષ્ટ પ્રતીક - ચિહ્નથી નીચે પ્રમાણે દર્શાવાય છે :

આ (।), ઈ (ઁ), ઈ (ઃ), ઉ (ઊ), ઊ (ઋ), ઋ (ૠ), એ (ઌ), ઐ (ૡ), ઓ (ઔ), ઔ (ૢ), અં (ં), અઃ (ઃ).

જેમ કે- ક્+આ=કા (।), ક્+ઈ=કિ (ઁ),...

ક્+ઋ=કૃ (ૠ) વગેરે.

અનુનાસિક વ્યંજન

વ્યંજનોમાં ક્ષ, ગ્, જ્ઞ, ન્, મ્ - નો ઉચ્ચાર નાસિકા એટલે કે નાકમાંથી થાય છે. તેથી તે અનુનાસિક વ્યંજન કહેવાય છે.

અનુનાસિક વ્યંજનો પૈકી “ક્ષ” અને “ગ્” ગુજરાતીમાં મોટે ભાગે સ્વતંત્ર રીતે લખાતા નથી. અન્ય વર્ણ એટલે કે અક્ષર સાથે તે જોડાય ત્યારે એનું ઉચ્ચારણ થાય છે. “વાક્ષમય”, “દિક્ષમૂઠ” જેવા શબ્દોમાં “ક્ષ” લખાય છે.

અનુસ્વાર અથવા સ્વરનું અનુનાસિકત્વ

કોઈ પણ સ્વર પછી જેનો ઉચ્ચાર નાકમાંથી થાય છે તે અનુસ્વાર છે. ‘અનુ’ એટલે પછી અને ‘સ્વાર’ એટલે સ્વરને લગતું. સ્વરને અનુસરતું - સ્વર પછી વધારાનું થતું - અનુનાસિક ઉચ્ચારણ એ અનુસ્વાર છે.

અનુસ્વાર અક્ષરના માથા ઉપર બિંદુ રૂપે (ં) દર્શાવાય છે; દા.ત. સંયમ, ઊંઘ, ખીંટી, આંબો વગેરે.

જો કે, લખવાની સરળતા ખાતર ગુજરાતી ભાષામાં અનુનાસિક વ્યંજન પણ અક્ષરના માથા ઉપર બિંદુ રૂપે દર્શાવાય છે અને આપણે તેને

અનુસ્વાર ચિહ્ન તરીકે ઓળખીએ છીએ. જેમ કે- ગંગા (ગઙ્ગા), કુંજ (કુઙ્જ), પિંડ (પિણ્ડ), બિંદુ (બિન્દુ), કુંભ (કુમ્ભ).

તેથી એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે અનુસ્વાર અને અનુનાસિક વ્યંજન, ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ સમાન રીતે દર્શાવાય છે, છતાં હકીકતમાં તે બે વચ્ચે ભેદ છે.

સ્વર સાથે જોડાયેલું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ, આછા રણકારને લીધે **ક્રોમળ અનુસ્વાર** કહેવાય; જેમ કે- કંસ, ઈંટ, વીંટી, ઊંચું. આંબો વગેરે; જ્યારે વ્યંજન પૂર્વેનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ, ઘેરા રણકારને લીધે **તીવ્ર અનુસ્વાર** કહેવાય, જેમ કે- કંઠ, ઈંદ્ર, ગુંજન, કિંમત, ચિંતન વગેરે.

જોડાક્ષર

બે કે તેથી વધુ વ્યંજનો, તેમની વચ્ચે સ્વર ન હોય તેવી સ્થિતિમાં એક સાથે ઉચ્ચારાય ત્યારે સંયુક્ત વ્યંજન કે જોડાક્ષર બને છે. જોડાક્ષરમાં જોડાતા વર્ણોનો ક્રમ અને તેમનાં લિપિ-ચિહ્નો યાદ રાખવાથી તે સાચી રીતે લખી શકાય છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં જોડાક્ષર એટલે કે સંયુક્તાક્ષર દેવનાગરી લિપિ મુજબ લખવાનું માન્ય છે.

- (૧) કેટલાક જોડાક્ષરમાં વર્ણમાંથી દંડ એટલે કે કાનો (ા) કાઢીને તેને અડધા કરી જોડી શકાય છે. આવા જોડાક્ષર સીધી લીટીમાં જોડાય છે; જેમ કે- ખ (ખ્યાલ), ઙ (ગ્લાનિ), ઘ (કૃતઘ્ન), ચ (સુવાચ્ય), ટ (ઉત્કર્ષ), ઠ (પથ્થર), ડ (અધર), ન (ન્યાય), ર (ખ્યાલો), ભ (બ્લોક), મ (મ્લાનિ), લ (ઉલ્લાસ), સ (મસ્ત) વગેરે.
- (૨) કેટલાક જોડાક્ષરો ઉપર-નીચે જોડાય છે; જેમ કે- ટટ્ટુ, કક (કકો), કુ (કુકુચ) વગેરે, આમાં માત્ર જે તે વર્ણ જ બેવડાયો છે.
- (૩) કેટલીક વખત વર્ણો એકબીજાને અડકાડીને અથવા હલન્ટ દર્શાવીને (ખોડા અક્ષરની નિશાની કરીને) જોડાક્ષર રૂપે

લખવામાં આવે છે; જેમ કે- ક્ય (વાક્ય), જવ (જવાળા), જજ (ઉજજડ) અથવા ક્ (વાક્ષ્ટા), ઈ (ઉચ્છ્વાસ), ટ્ (ષ્ટકોણ), દ્ (ઉદ્ઘાટન), હ્ (આહ્લાદ) વગેરે.

(૪) કેટલીક વખત જોડાક્ષરમાં બે વર્ણો જોડાતાં મૂળ આકૃતિ જ બદલાઈ જાય છે; જેમ કે- ક્+ષ = ક્ષ, જ્ + ગ = જ્ઞ.

(૫) કેટલીક વખત વર્ણો જોડાયા પછી જોડાક્ષર અલગ અલગ પદ્ધતિથી લખવામાં આવે છે :-

(ક) ત્- ત્ + ત = ત્ત (ઉત્તમ), ત્ + ર = ત્ર (નેત્ર) વગેરે.

(ખ) દ્- દ્ + ઋ = દ્ઋ (દૃશ્ય), દ્ + દ = દ્દ (ઉદ્દામ), દ્ + ધ = દ્ધ (પદ્ધતિ),

દ્ + મ = દ્મ (પદ્મ), દ્ + ય = દ્ઘ (ગદ્ઘ), દ્ + ર = દ્ર (ચંદ્ર),

દ્ + વ = દ્વ (દ્વારિકા), ર્ + દ્ + ર = દ્ર્ (આદ્ર્).

(નોંધ :- શબ્દમાં ગ, ઘ, બ અને ભ સાથે દ્ જોડાય છે ત્યારે તે માત્ર હલન્ત જ દર્શાવાય છે; જેમ કે, ઉદ્ગમ, ઉદ્ઘાટન, ઉદ્બોધન, ઉદ્ભવ વગેરે.)

(ગ) ર્ - જોડાક્ષરમાં “ર્” જુદી-જુદી રીતે દર્શાવાય છે :

(૧) “ર્” પછી સ્વરાંત (આખો) અક્ષર આવે ત્યારે તે અક્ષર પર “રેફ્” (ˆ) રૂપે “ર્” દર્શાવાય છે :

ર્ + તા = તર્તા (વાર્તા)

(નોંધ :- જોડાક્ષરમાં રેફ્નું ચિહ્ન અડધા અક્ષર પર નહિ પણ આખા અક્ષર પર મૂકવામાં આવે છે. તેથી બેથી વધારે વ્યંજન જોડાયા હોય ત્યાં રેફ્ની નિશાની કરવામાં ભૂલ થવા સંભવ છે; જેમ કે- “મર્ત્ય” લખાય, “મર્ત્ય” નહિ, “વર્ક્સ” લખાય, “વર્ક્સ” નહિ. એ જ રીતે “આર્ટ્સ” લખવું જોઈએ. જો કે, કેટલાક વિદ્વાનો “આર્ટ્સ” લખવાની ભલામણ કરે છે. “વર્લ્ડ” જેવા

શબ્દમાં આખા અક્ષર - “ડ” પર રેફ આવે છે. તે સહજ રીતે મુકાઈ જાય છે પણ “વડ્ડ” જેવા શબ્દોમાં સભાન પ્રયત્ન કરવો પડે છે.)

(૨) “ર” પહેલાં વ્યંજનાંત (અડધો) અક્ષર આવે ત્યારે તે અક્ષરની નીચે ત્રાંસી રેખા રૂપે “ર” દર્શાવાય છે :

$$પ + ર = પ્ર \text{ (પ્રથમ)}$$

(નોંધ :- આવા જોડાક્ષરમાં હંમેશાં પહેલો અક્ષર અડધો હોય છે અને “ર” આખો હોય છે, પણ આખો લખાતો નથી.)

(૩) “ટ”, “ડ્” વ્યંજનો પછી “ર” આવતો હોય તો તે અક્ષરની નીચે બે ત્રાંસી રેખા (˘) રૂપે દર્શાવાય છે; જેમ કે-

$$ટ + ર = ટ્ર \text{ (રાષ્ટ્ર)}, \quad ડ્ + ર = ડ્ડ \text{ (ડાંડ)}$$

આમ, જોડાક્ષરમાં “ર” નું હલન્ત કે પૂર્ણ રૂપ ક્યાંય જળવાતું નથી.

(ઘ) શ્ - જોડાક્ષરમાં શ્ પણ જુદી જુદી રીતે દર્શાવાય છે :

(૧) શ્ સાથે ઋ જોડાય ત્યારે એનું મૂળ રૂપ સચવાય છે; જેમ કે-
શ્ + ઋ = શૃ (શૃંગાર).

(૨) શ્ સાથે ક, મ અને ય જોડાય ત્યારે “શ્” એના મૂળ રૂપે (પણ દંડરહિત) રહે છે; જેમ કે-

શ્ + ક = શ્ક (મુશ્કેલી), શ્ + મ = શ્મ (દુશ્મન), શ્ + ય = શ્ય (શ્યામ).

(૩) શ્ સાથે ચ, ન, લ, વ જોડાય ત્યારે એનું મૂળ રૂપ બદલાય છે. શ્ ને બદલે ઋ થાય છે અને તે દેવનાગરી લિપિ પ્રમાણે લખાય છે; જેમ કે -

શ્ + ચ = શ્ચ (નિશ્ચિત), શ્ + ન = શ્ન (પ્રશ્ન), શ્ + લ = શ્લ (શ્લાઘ્ય),

શ્ + વ = શ્વ (અશ્વ).

જો કે, શબ્દકોશોએ માન્ય રાખેલ ‘૨’ ને બદલે હવે, પ્રચલિત ‘શ્’ રૂપ જ સીધું ચ - ન - લ - વ સાથે જોડી દેવાનું વલણ જોવા મળે છે; જેમ કે - નિશ્ચય, પ્રશ્ન, શ્લોક, ઈશ્વર વગેરે.

(૪) શ્ સાથે “ર્” જોડાય છે ત્યારે પણ તેનું મૂળ રૂપ બદલાય છે. આ જોડાક્ષર નવું રૂપ ધારણ કરે છે અને તે દેવનાગરી લિપિમાં જે રીતે લખાય છે તે જ રીતે ગુજરાતીમાં પણ લખાય છે; જેમ કે -

શ્ + ર = શ્ર (શ્રમ)

(ચ) સ્ - સ્ + ઋ = સૃ (સૃષ્ટિ), સ્ + ત્ + ર = સ્ત્ર (શસ્ત્ર),
સ્ + ર = સ્ત્ર (સહસ્ત્ર).

(છ) હ્ - હ્ + ઋ = હૃ (હૃદય), હ્ + ન = હ્ન (ચિહ્ન), હ્ + મ = હ્મ (બ્રહ્મ), હ્ + ય = હ્ય (બાહ્ય), હ્ + ર = હ્ર (હ્રસ્વ), હ્ + લ = હ્લ (પ્રહ્લાદ).

(‘હ્’ હલન્તની નિશાનીથી પણ દર્શાવાય છે, જેમ કે- પ્રહ્લાદ).

(ઢ) કેટલીક વખત જોડાક્ષરોમાં ત્રણ કે ત્રણથી વધુ વ્યંજનો જોડાય છે; જેમ કે-

મત્સ્ય, જયોત્સ્ના, કોન્સ્ટેબલ, અસ્ક્યામત, અગસ્ત્ય, ઉજ્જવળ, ઉચ્શ્વાસ, દયાર્દ્ર, સ્નેહાર્દ્ર, અર્ધ્ય, ઈન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે.

અક્ષરોનું મરોડ- સામ્ય

કેટલાક મૂળાક્ષરો તથા જોડાક્ષરોમાં મરોડ-સામ્ય છે. મૂળાક્ષર લખવામાં ભૂલ થાય તો અર્થભેદ થાય છે, જોડાક્ષરમાં આવી ભૂલ અશુદ્ધ લેખન ગણાય છે.

મૂળાક્ષર

મૂળાક્ષરોમાં, ઘણું કરીને “ઘ” (ઘર) અને “ધ” (ધજા), “ટ” (ટટ્ટ) અને “ડ” (ડગલો) તથા “ઠ” (ઠળિયો) અને “ઢ” (ઢગલો)માં ભૂલ થતી હોય છે. એ સિવાય પણ “અ-ખ-ચ-બ”, “ચ-મ”, “ત-ન”,

“થ-ય”, “પ-વ” વગેરેમાં પણ મરોડ સામ્ય હોવાથી ભૂલ થતી જોવા મળે છે. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ તો-

અ-ચ-ખ-બ- સહેજ બેદરકારીને કારણે “આવ” નું “ચાવ” કે “ખાવ” અને “ખીજ”નું “ચીજ” કે “બીજ” થઈ જાય છે. તો “ખારી”નું “બારી” કે “આરી” થઈ જાય છે.

ઘ-ધ-ઘ- થોડી બેકાળજી “ઘડા” ને “ધડા”માં ફેરવી દે છે, “મેઘા”ને “મેઘા” તથા “ઘન” ને “ધન” કરી નાખે છે. તે “ખાધ” ને “ખાઘ” બનાવે છે તો “મધ”ને “મઘ”માં રૂપાંતરિત કરે છે.

ચ-મ- ધ્યાન નહિ રાખવાથી “ચારણ”નું “મારણ” થઈ જાય છે. “ચીર”નું “મીર” અને “ચામર”નું “ચાયર” બની જાય છે, તો વળી “મિતા” “ચિતા” થઈ જાય છે અને “મિત્ર” “ચિત્ર” બની જાય છે.

ટ-ડ- નજીવી ભૂલથી “તટ”માં “તડ” પડે છે, “પાટ”ને આદેશ મળે છે- “પાડ” અને “લટ” ને હુકમ સાંપડે છે- ‘લડ’.

ઠ-ઢ- થોડી લાપરવાહી “ઠેકો”નું “ઢેકો” અને “કાઠું”નું “કાઢું” કરી દે છે, તો વળી “ઠોંસો” ને “ઢોંસો” બનાવી દે છે. આવી ભૂલથી જ “ઠોલો” “ઢોલો” બને છે.

ત-ન- વળાંક કરવામાં થોડું બેધ્યાનપણું દાખવ્યું કે તરત “સાત” “સાન” બની જાય અથવા તો “ભાન”નો “ભાત” થઈ જાય અને “નાન” “નાત” બને કે “તાત” બને.

થ-ય-પ-વ- આ ચાર અક્ષરો પૈકી પ-ય માં મરોડનું સામ્ય ખૂબ જ છે. તેથી “યતિ” “પતિ” બને છે અને “પક્ષ” “યક્ષ” બની જાય છે.

ક્યારેક “થાક” “યાક”નું રૂપ ધારણ કરે છે તો “થડ”

“પડ” કે “વડ” થઈ જાય છે. “વળી” ને “પળી” બનતાં વાર નથી લાગતી અને “પડી” “વડી”માં ફેરવાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત, શ, ષ અને સ ક્યાં વાપરવા તે યાદ રાખવું જરૂરી છે. ત્રણેયનો ઉચ્ચાર લગભગ સરખો છે. તેથી ભૂલ થઈ જતી હોય છે. વળી ઘણાંને “શ” ને બદલે “સ” બોલવાની ટેવ હોય છે. તેથી તેઓ બોલતા હોય તે જ રીતે લખતા હોય છે. એવું કરવાથી “શમાવવું” - શાંત પાડવું-નું “સમાવવું”- સમાવેશ કરવો- અને “શાન”- ભભકો-નું “સાન”- અક્કલ થઈ જતું હોય છે. ક્યાંક “ષ” ને બદલે “શ” વાપરવાની ભૂલ થાય છે. “પોષક” શબ્દમાં “ષ” છે અને “પોશાક”માં “શ” છે પણ “પોશક” અને “પોષાક” જેવો ગોટાળો થઈ જતો હોય છે. આ તો હજુ ક્ષમ્ય ગણાય. પણ જો “દોશી”- કાપડ વેચનાર- ને “દોષી”- અપરાધી - બનાવીએ તો શું થાય ?

આવો, કેટલાક શબ્દોમાં શ, ષ, સ નું સ્થાન સમજાએ.

આશિષ, ઓજસ, ઘાસ, ઘોષ, યાસ, ચિકિત્સા, જશ, જસત, જોશ (જુસ્સો), જ્યોતિષ, તૃષા, દુશ્મન, દેશ, નશો, નસ, નુક્સાન, પૌષ્ટિક, પ્રશસ્તિ, પ્રશંસા, પ્રસિદ્ધિ, બહિષ્કાર, બાસુંદી, ભાષા, યશ, વિષય, વેશ, શિરીષ, શીર્ષક, શુશ્રૂષા, સુશ્રુત, સ્મારક વગેરે.

કેટલાક મૂળાક્ષર સાથે “અ” સિવાયનો સ્વર જોડાય છે ત્યારે એ અન્ય મૂળાક્ષરને મળતું રૂપ ધારણ કરે છે; જેમ કે-

કૂ-ફ- ઝડપથી લખવા જતાં “કૂટ”નું “ફટ” થઈ જાય છે. “કૂડું” “ફડું” થઈ જાય છે તો વળી ક્યારેક “ફળ”નું “કૂળ” થઈ જાય છે.

શ-રા- એક વળાંક નહિ હોવાથી “શબ” “રાબ” બની જાય છે અને “શત” “રાત” બને છે. જ્યારે ઉતાવળે વળાંક કરી દેવાથી “રોષ” “શેષ” થઈ જાય છે અને “રોક” “શેક” બની જાય છે.

જોડાક્ષર

કેટલાક જોડાક્ષરોની બાબતમાં એ કયા વર્ણો ભેગા થવાથી બન્યા છે અને એ વર્ણો કયા ક્રમમાં આવે છે તેનો ખ્યાલ નહિ રહેવાથી લખવામાં ભૂલ થતી હોય છે. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ-

દ્ર-દ્-દ્ર- ઈન્દ્ર, ચંદ્ર, તંદ્રા, દ્રષ્ટા, દ્રાવણ, દ્રાવિડ, દ્રવ્ય, દ્રોણ, દ્રોહ, નિદ્રા, ભદ્ર વગેરેમાં દ્ર (દ્ + ર) છે; જ્યારે અદૃશ્ય, તાદૃશ, દૃશ્ય, દૃષ્ટાંત, દૃષ્ટિ, સાદૃશ્ય વગેરેમાં “દ્” (દ્ + ઋ) છે, તો આર્દ્ર, પ્રેમાર્દ્ર, સ્નેહાર્દ્ર, વગેરેમાં દ્ર (ર + દ્ + ર) છે. છતાં “દૃષ્ટિ” ને બદલે “દ્રષ્ટિ” અને “દ્રષ્ટા” ને બદલે “દૃષ્ટા” લખવા જેવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

દ્-ધ- ઉદ્ધત, કુદ્ધ, બુદ્ધ, બુદ્ધિ, યુદ્ધ, રિદ્ધિ, વિશુદ્ધ, શુદ્ધિ, શ્રદ્ધા, સિદ્ધિ વગેરેમાં “દ્” (દ્ + ધ) છે, જ્યારે અધ્ધર, અધ્ધર-પધ્ધર, જોધ્ધો, સધ્ધર તથા સુધ્ધાં જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ધ્ધ (ધ્ + ધ) છે. છતાં, “પદ્ધતિ” ને બદલે “પધ્ધતિ” અને “સુધ્ધાં” ને બદલે “સુદ્ધાં” લખવા જેવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

દ્-ધ્- ઉદ્ધેગ, દ્ધાર, દ્ધંદ્ધ, દ્ધિજ, દ્ધિતીય, દ્ધિષ, દ્ધેષ, દ્ધૈત, વિદ્ધાન, વિદ્ધતા વગેરેમાં “દ્ધ” (દ્ધ + વ) છે. અધ્ધર્ચુ, ઊધ્ધર્વ, ધ્ધજ, ધ્ધનિ, ધ્ધંસ, ધ્ધસ્ત, વિધ્ધંસ વગેરેમાં “ધ્ધ” (ધ્ધ + વ) છે. છતાં, “વિદ્ધાન” ને બદલે “વિધ્ધાન” લખવા જેવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

દ્-ધ્- અનવદ્ધ, ગદ્ધ, દ્યુત દ્યુતિ, દ્યોતક, નૈવેદ્ધ, મદ્ધ, વંદ્ધ, વિદ્ધા, સદ્ધ વગેરેમાં “દ્ધ” (દ્ધ + ય) છે, જ્યારે અધ્ધયન, અધ્ધ્યાત્મ, અધ્ધ્યાપક, અધ્ધ્યાપન, ધ્ધ્યાન, ધ્ધેય વગેરેમાં “ધ્ધ” (ધ્ધ + ય) છે.

છતાં, “વંદ્ય” ને બદલે “વંધ્ય” લખવા જેવી ગંભીર ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

શ્ચ-શ્ચ-શ્ચ- આશ્ચર્ય, નિશ્ચય, નિશ્ચિત, નિશ્ચિત, પશ્ચાત્, પાશ્ચાત્ય, પશ્ચિમ વગેરેમાં “શ્ચ” (શ્ + ચ) છે; આશ્રમ, આશ્રિત, પરિશ્રમ, વિશ્રામ, શ્રદ્ધા, શ્રીમાન, શ્રેય, શ્રેણી વગેરેમાં “શ્ર” (શ્ + ર) છે; જ્યારે અશ્વ, ઐશ્વર્ય, મેશ્વો, શ્વાન, શ્વાસ, શ્વેત, પાર્શ્વ, વિશ્વાસ વગેરેમાં “શ્વ” (શ્ + વ) છે. છતાં, “આશ્ચર્ય” ને બદલે “આશ્વર્ય” લખવા જેવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

સ્ત્ર -સ્ત્ર- અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, પ્રક્ષેપાસ્ત્ર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી, મિસ્ત્રી, શાસ્ત્રી વગેરેમાં “સ્ત્ર” (સ્ + ત્ + ર) છે, જ્યારે “સહસ્ત્ર”, “હિંસ્ર”, “તમિસ્ર”, “સ્રાવ”, “સ્રોત”, “સ્રગ્ધરા”, “સ્રષ્ટા” વગેરેમાં “સ્ર” (સ્ + ર) છે. છતાં, “સહસ્ર” ને બદલે “સહસ્ત્ર” લખવા જેવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે.

ષ્ઠ-ષ્ઠ-ષ્ઠ-ષ્ઠ- પષ્ઠ, પષ્ઠા, પષ્ઠિની, છષ્ઠ, સષ્ઠ વગેરેમાં “ષ્ઠ” (ષ્ + ઠ) છે.

બ્રષ્ઠ, બ્રષ્ઠાસ્ત્ર, બ્રષ્ઠાંડ, બ્રાષ્ઠાણ, બ્રાષ્ઠી વગેરેમાં “ભ્ષ” (ભ્ + ઠ) છે.

ચિષ્ઠ, મધ્યાષ્ઠ, વગેરેમાં “ષ્ઠ” (ષ્ + ઠ) છે.

ગ્રાષ્ઠ, બાષ્ઠ, લાષ્ઠ, રષ્ઠા, સષ્ઠ માં “ષ્ઠ” (ષ્ + ઠ) છે.

હ-હ- હૃદય, હૃષ્ટપુષ્ટ, હૃષીકેશ, સુહૃદ વગેરેમાં “હ” (હ્ + ઋ) છે.

હ્રસ્વ, હ્રાંસ વગેરેમાં “હ્ર” (હ્ + ર) છે.

હવે જોઈએ, જોડાક્ષરોમાં ઊલટાસૂલટી અક્ષર લખવાથી થતી ભૂલ; જેમ કે- “ચિહ્ન”ને બદલે “ચિન્હ”, “બ્રાહ્મણ” ને બદલે “બ્રામ્હણ”, “આહ્લાદ” ને બદલે “આહ્લાદ” અને “પ્રહ્લાદ” ને બદલે “પ્રહ્લાદ” જેવી ભૂલ થતી હોય છે. આવા શબ્દોમાં અક્ષરોનો ક્રમ કાળજીપૂર્વક યાદ રાખવો જરૂરી છે.

આ ઉપરાંત “જમનોત્રી” એટલે “જમના નદીનું મૂળ” - ને બદલે “જન્મોત્રી” એટલે “જન્મપત્રિકા” જેવો અર્થભેદ થાય તેવી ભૂલ પણ જોવા મળે છે.

અનુસ્વાર ચિહ્ન

શબ્દમાં અનુસ્વાર મૂકતી વખતે થતી ભૂલ પર એક નજર નાખીએ.

(૧) ન, મ, જેવા અનુનાસિક વ્યંજનને સ્થાને અનુસ્વાર મુકાઈ જતાં, “સન્મતિ” (સારી મતિ-સદ્બુદ્ધિ) “સંમતિ” (અનુમતિ) થઈ જાય છે.

(૨) અનુનાસિક વ્યંજન અને અનુસ્વાર બંને હોય ત્યાં અનુસ્વારનું અસ્તિત્વ વિસરાઈ જાય છે. દા.ત. “સંન્યાસી” શબ્દમાં બંને છે, છતાં “સન્યાસી” લખાઈ જતું હોય છે. એ જ રીતે “સાંનિધ્ય” શબ્દમાં પણ અનુસ્વાર અને “ન” બંને છે.

(૩) ક્યારેક માત્ર અનુસ્વાર જ હોય અને એ ન લખાય તો “નિશ્ચિત” (ચિંતામુક્ત) “નિશ્ચિત” (ચોક્કસ) થઈ જાય, “મંજૂરી” (બહાલી) “મજૂરી” (શ્રમ) થઈ જાય.

(૪) વળી, અનુસ્વાર ન હોય અને લખી કઢાય તો અર્થની સફર અણધારી દિશામાં ઊપડે. “સાજ” (વાજિત્રો) “સાંજ” (સંધ્યાકાળ) બની જાય. “ચૂક” (ભૂલ) ને “ચૂંક” (પેટનો દુખાવો) ઊપડે અને “ભાગ” (હિસ્સો)માંથી “ભાંગ” (કેફી પીણું) બને.

ઉચ્ચારસામ્ય

ગ-ઘ, જ-ઝ જેવા કેટલાક અક્ષરોના ઉચ્ચારમાં સામ્ય છે. બોલતી વખતે આવા અક્ષરોની અદલાબદલી થઈ જતી હોય છે. પરંતુ લખતી

વખતે પણ એવું થાય ત્યારે અર્થ ફેરવાઈ જાય છે. “ગામ” (ગામડું)નું “ધામ” (બફારો) થાય છે. “ગેરહાજર” (હાજર ન હોય તે) “ઘેરહાજર” (ઘર ખાતે હાજર) થઈ જાય છે. (જો કે શબ્દકોશમાં આવો કોઈ શબ્દ નથી.) એ જ રીતે જાડી-ઝાડી, જેર-ઝેર જેવા શબ્દોમાં બને છે.

ઉચ્ચારદોષ

ણ-ન, ટ-ત, ળ-ર, ળ-લ, ઘ-ધ્ય વગેરે જેવા અક્ષરોમાં એકને બદલે બીજો બોલવા જેવી ભૂલ ઘણીવાર થતી હોય છે. શુદ્ધ ઉચ્ચાર ન હોવાને કારણે, “રાણી” (રાજાની પત્ની) “રાની” (જંગલી) બની જાય છે. “મણ” (વજનનું એક માપ) “મન” થઈ જાય છે. “તૂટ” (તંગી, ભંગાણ, ખોટ) “તૂત” (ગપ્પું)માં ફેરવાઈ જાય છે. “મળવું” (પ્રાપ્ત કરવું)ને “મરવું” (મરણ પામવું) થઈ જાય છે. “ફરાળ” (ફલાહાર) “ફરાર” (નાસી જવું) થઈ જાય છે, તો વળી “વિઘા” “વિધ્યા” અને “નૈવેદ્ય” “નૈવેધ્ય” થઈ જાય છે.

ગુજરાતીમાં “ઋ” નો ઉચ્ચાર સામાન્ય રીતે “રુ” જેવો થાય છે. જોડાક્ષરમાં જ્યારે “ઋ” આવે ત્યારે ઘણા એનો ઉચ્ચાર ‘ર’ જેવો કરે છે. પરિણામે “ગૃહ” (ઘર) “ગ્રહ” (અવકાશમાં ફરતો સૂર્યમાળાનો સભ્ય) બને છે અને “ગૃહસ્થ” “ગ્રહસ્થ” (ગ્રહમાં વસનાર) બની જાય છે.

તેથી વર્ણમાળાના પ્રત્યેક અક્ષરનો સાચો ઉચ્ચાર અને તે લખવાની સાચી રીત જાણવી જરૂરી છે.

‘પ્રત્યેક શબ્દ એ અર્થનો ચહેરો છે અને

પ્રત્યેક અક્ષર એ શબ્દનો નકશો છે.’

— શ્રી અનિલ જોશી

પ્રકરણ - ૨

શબ્દશુદ્ધિ

અક્ષરો અને જોડાક્ષરોના લેખનમાં થતી ભૂલો કરતાં વધુ ગંભીર ભૂલો એક કરતાં વધુ અક્ષરોથી બનતા શબ્દો લખવામાં થતી હોય છે. આ અક્ષરો શુદ્ધ રીતે લખવાની પદ્ધતિ એટલે શબ્દની જોડણી. શબ્દોની શુદ્ધ જોડણી ભાષાનું અનિવાર્ય અંગ છે તેમજ શુદ્ધ ભાષા-લેખન માટેની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારના શબ્દો જોવા મળે છે : (૧) તત્સમ શબ્દો, (૨) તદ્ભવ શબ્દો (૩) દેશ્ય શબ્દો, (૪) પરપ્રાંતીય શબ્દો અને (૫) વિદેશી શબ્દો.

(૧) તત્સમ શબ્દો :- ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવી છે. તેથી તેના શબ્દભંડોળમાં સંસ્કૃત ભાષાના અને તેમાંથી ઊતરી આવેલા શબ્દોનું પ્રમાણ મોટું છે. અમુક શબ્દો સંસ્કૃતમાં જે રૂપમાં વપરાય છે તે જ મૂળ રૂપમાં ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે, જેમ કે, વર્ષ, અમૃત વગેરે. આવા શબ્દોને તત્સમ શબ્દો કહે છે. “તત્સમ” એટલે “તેના સમાન”- મૂળ જેવા, ફેરફાર વિનાના.

(૨) તદ્ભવ શબ્દો :- સંસ્કૃતના જે શબ્દો થોડો ફેરફાર પામીને ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે તેને તદ્ભવ શબ્દો કહે છે. “તદ્ભવ” એટલે “તેમાંથી (મૂળ ભાષામાંથી) ઉદ્ભવેલા”, જેમ કે - “હસ્ત” પરથી “હાથ”, “વર્ષ” પરથી “વરસ” વગેરે.

(૩) દેશ્ય શબ્દો :- ગુજરાતી ભાષામાં એવા સંખ્યાબંધ તળપદા શબ્દો છે કે જેનું મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અરબી-ફારસી જેવી કોઈપણ ભાષામાં મળતું નથી. આ પ્રકારના શબ્દોને “દેશ્ય” શબ્દો કહે છે. દા.ત. પેટ, ડુંગર, ઝાંખરું, ડાળી, ઢેકું, ખડકી, ડોઘલું.

(૪) પરપ્રાંતીય શબ્દો : - એટલે અન્ય ભારતીય ભાષાના શબ્દો.

ગુજરાતીમાં હિંદી, મરાઠી, કન્નડ, બંગાળી જેવી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાંથી ઊતરી આવેલા ઘણા શબ્દો છે, જેના ઉદાહરણરૂપ નીચેના શબ્દો છે :

હિન્દી : બત્તી, બંસી, બૂઢો, શહીદ, જોબન, આબાદી, ખાણું, ભલમનસાઈ, તમન્ના, મંઝિલ વગેરે.

મરાઠી : કિરકોળ, ચળવળ, વાટાઘાટ, નિદાન, તાબડતોબ, નિમણૂક, લબાડ, પંતુજી, મવાળ વગેરે.

કન્નડ : ઓલ્યું, ઓળઘોળ, ચડી, ટાટ, કુરચો, હાઉ, કોદાળી, ચાટવો, જીંડવું, તેમ જ ગિલ્લી-દંડાની રમતમાં વપરાતા શબ્દો : વકટ, લેણ, મૂર, નાર વગેરે.

બંગાળી : બાબુ, મહાશય, શ્રીયુત, બિપિન, બાની, શિલ્પ, રજની વગેરે.

(૫) વિદેશી શબ્દો : - એટલે અન્ય દેશની ભાષાના શબ્દો.

અરબી : અફવા, અક્કલ, અલાયદું, કાયદો, કેદ, હિસાબ, મુકદ્દમો, ખબર, ફજેતો, ખર્ચ વગેરે.

ફારસી : અદાલત, કારકુન, ખજાનચી, જિલ્લો, હોજ, કુવારો, હલવો, શરબત, અત્તર, વીમો, રૂમાલ વગેરે.

તુર્કી : ચમચો, બેગમ, એલચી, કલગી, જાજમ, તોપચી, લાશ, ગલ્લો, સોગાત, ચકમક વગેરે.

પોર્ટુગીઝ : આફુસ, કોફી, કાજુ, મોસંબી, બટાટા, તમાકુ, અનનાસ, પાઉં, પગાર વગેરે.

અંગ્રેજી : અપીલ, એરોપ્લેન, એરિંગ, ટાઈફોઈડ, કોલેજ, રેલવે, ટિકિટ, મિટિંગ, લોન, ગવર્નર, કેરોસીન, ટેબલ, ડોક્ટર, રેડિયો, આઈસક્રીમ, આલબમ વગેરે.

તત્સમ, તદ્ભવ, દેશ્ય અને અન્ય શબ્દોની જોડણી માટે અલગ અલગ નિયમો છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી :-

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત શબ્દો એના મૂળ રૂપમાં લખાય છે. આમ છતાં, ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો લખતી વખતે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે :- (૧) સંસ્કૃત ભાષામાં “ળ” નથી, માત્ર “લ” છે, જ્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ‘લ’ અને ‘ળ’ બંને છે. ગુજરાતીમાં વપરાતા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોમાં “લ” ને બદલે “ળ” વધુ પ્રચલિત છે. દા.ત. બળ, બળવાન, કાળ, ફળ, સફળ, નિષ્ફળ, ફળશ્રુતિ, બાળ, કળા, મૂળ, ગોપાળ વગેરે. (૨) સંસ્કૃતમાં વ્યંજનાંત શબ્દ હલન્ત (ખોડા) અક્ષરથી બતાવાય છે. તેને બદલે ગુજરાતીમાં આખો અક્ષર લખવો. દા.ત. “વિદ્યુત્” નહિ પણ “વિદ્યુત” લખવું. (૩) મોટા ભાગના સંસ્કૃત શબ્દોમાં પ્રારંભે “અતિ”, “અધિ” જેવા પૂર્વ-પ્રત્યયો અને અંતે “ઈક”, “ઈત” જેવા પર-પ્રત્યયો આવતા હોય છે. મૂળ ધાતુ કે સંજ્ઞાને પૂર્વ-પ્રત્યય અથવા પર-પ્રત્યય લાગવાથી નવો શબ્દ બને છે. આવા શબ્દોની જોડણી મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે કરવી.

હવે, આ નિયમો વિગતવાર સમજાવે :

- (૧) ઉપર જોયું તે પ્રમાણે સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં આખા લખવા, પરંતુ અર્થાત્ કિંચિત્, ક્વચિત્, કદાચિત્, ધિક્, પશ્ચાત્, પૃથક્, મૃતવત્, યંત્રવત્ નહિવત્, પૂર્વવત્, યથાવત્, સાક્ષાત્, અકસ્માત્ (“આકસ્મિક રીતે” ના અર્થમાં) જેવા શબ્દો વ્યંજનાંત લખવા. આમ છતાં, આવા શબ્દો પૈકી કિંચિત્, ક્વચિત્, કદાચિત્ વગેરે પછી “જ” આવે તો છેલ્લો અક્ષર આખો લખવો; જેમ કે, “ક્વચિત જ”.
- (૨) શબ્દની આગળ લાગતા પ્રત્યયને ‘પૂર્વ-પ્રત્યય’ કહેવાય છે. દા.ત. “અતિ”, “અધિ”, “નિ”, “પરિ”, “પ્રતિ” વગેરે. આ પ્રત્યયોમાં હ્રસ્વ “ઈ” હોય છે; જેમ કે :-

- અતિ-** અતિરેક, અતિશય, અતિશયોક્તિ, અતિજ્ઞાન, અતિદાન, અતિવૃષ્ટિ, અતિક્રમ, અતિક્રમણ, અતિમાનવ, અતિરથ, અતિપરિચય, અતિરિક્ત વગેરે.
- અધિ-** અધિક, અધિકતા, અધિકાર, અધિકારી, અધિકૃત, અધિકૃતિ, અધિસૂચના, અધિનિયમ, અધિવાસ, અધિવેશન, અધિષ્ઠાન વગેરે.
- (નોંધ :- “અધીન” - માં અધિ + ઈન હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે. એ જ રીતે “અધીક્ષક” વગેરે શબ્દમાં દીર્ઘ “ઈ” આવે છે.)
- અભિ-** અભિમાન, અભિમાની, અભિનવ, અભિનંદન, અભિનય, અભિનેતા, અભિનેત્રી, અભિનીત, અભિજાત, અભિજિત, અભિપ્રાય, અભિપ્રેત, અભિયાન, અભિગમ, અભિજ્ઞ, અભિધા, અભિરુચિ, અભિલાષા, અભિલેખ, અભિવાદન, અભિભૂત વગેરે.
- (નોંધ :- “અભીપ્સા” માં અભિ + ઈપ્સા હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે. “અભીષ્ટ” વગેરે શબ્દોમાં પણ આ જ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે.)
- નિ-** નિકટ, નિકેત, નિકુંજ, નિગમ, નિગૂઢ, નિગ્રહ, નિતાંત, નિદાન, નિદેશ, નિદેશક, નિદર્શક, નિધન, નિધિ, નિનાદ, નિમગ્ન, નિમિત્ત, નિમ્ન, નિપુણ, નિબંધ, નિયમ, નિયામક, નિયુક્તિ, નિયુક્ત, નિમંત્રણ, નિયમિત, નિયમન, નિવાસ, નિવેદન, નિરૂપણ, નિયોજન, નિકૃષ્ટ વગેરે.
- પરિ-** પરિવાર, પરિષદ, પરિભાષા, પરિમલ, પરિપૂર્ણ, પરિભળ, પરિવર્તન, પરિસ્થિતિ, પરિવહન, પરિચ્છેદ, પરિચય, પરિમિતિ, પરિધિ, પરિધ, પરિપાક, પરિભ્રમણ,

પરિક્રમણ, પરિક્રમા, પરિગ્રહ, પરિચય, પરિચર્યા, પરિત્યાગ, પરિણામ, પરિમલ, પરિવેશ/પરિવેષ, પરિવ્રાજક, પરિશિષ્ટ, પરિણય વગેરે.

(નોંધ :- “પરીક્ષા”માં પરિ+ઈક્ષા હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે. એ જ રીતે પરીક્ષણ, પરીક્ષક વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ “ઈ” થાય છે.)

પ્રતિ- પ્રતિકૂળ, પ્રતિકૃતિ, પ્રતિક્રિયા, પ્રતિકાર, પ્રતિનિધિ, પ્રતિબિંબ, પ્રતિમા, પ્રતિબંધ, પ્રતિબદ્ધ, પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિયોગી, પ્રતિસ્પર્ધી, પ્રતિદ્વન્દ્વી, પ્રતિષ્ઠા, પ્રતિષ્ઠિત, પ્રતિષ્ઠાન, પ્રતિપાદન, પ્રતિધ્વનિ વગેરે.

(નોંધ :- “પ્રતીક્ષા”માં પ્રતિ+ઈક્ષા હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે. એ જ રીતે, પ્રતીક, પ્રતીત વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ “ઈ” આવે છે.)

વિ- વિચાર, વિચારક, વિચારણા, વિચારશીલ, વિજય, વિદૂષક, વિચ્છેદ, વિધાન, વિધિ, વિધેયક, વિધાયક, વિધેય, વિધ્વંસ, વિનાશ, વિનીત, વિનોદ, વિજ્ઞાન, વિનિયમ, વિનિમય, વિશુદ્ધ, વિશ્વાસ, વિશેષ, વિભિન્ન, વિશ્રાંતિ, વિભાગ, વિભક્ત, વિભક્તિ, વિભૂતિ, વિભીષણ, વિભૂષિત, વિભા, વિભાવના, વિનમ્ર, વિકાર, વિકૃત, વિકિરણ, વિમાન, વિયોગ, વિચલન, વિઘટન, વિગ્રહ, વિશેષણ, વિરુદ્ધ, વિરોધ, વિશ્રામ, વિવાદ, વિવેચન, વિશાલ, વિશિષ્ટ, વિસંવાદ, વિસ્તાર, વિશદ, વિષાદ, વિક્રય, વિક્ષેપ, વિખ્યાત, વિકટ, વિલંબ વગેરે.

આવિ : આવીર્ / આવિસ્ - આવિર્ભાવ, આવિષ્કાર વગેરે.

નિ: નિર્ / નિસ્ - નિ:સ્વાર્થ, નિ:સંદેહ, નિ:શંક, નિ:સ્પૃહ, નિ:શેષ,

નિ:શબ્દ, નિર્દોષ, નિર્ધન, નિર્ભય, નિર્વાસિત, નિર્ણય, નિર્દેશ, નિર્દિષ્ટ, નિર્દેશક, નિર્માણ, નિર્ધાર, નિર્વાણ, નિર્જન, નિર્મિત, નિરપવાદ, નિરભિમાની, નિરક્ષર, નિરપેક્ષ, નિરપરાધ, નિરામય, નિરીક્ષણ, નિરાશ, નિરાકાર, નિરંકુશ, નિશ્ચય, નિશ્ચલ, નિસ્તેજ, નિષ્કામ, નિષ્કર્ષ, નિષ્પત્તિ, નિષ્કલંક વગેરે.

(નોંધ :- “નીરવ” શબ્દમાં નિ:+રવ હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” આવે છે. એ જ રીતે નીરસ, નીરોગી, નીરજ, નીરદ વગેરે શબ્દોમાં દીર્ઘ “ઈ” આવે છે.)

બહિ : / **બહિર્** / **બહિસ્** – બહિ:સીમા, બહિર્મુખ, બહિષ્કાર, બહિષ્કોણ વગેરે.

(૩) શબ્દની આગળ લાગતા “અનુ”, “ઉત્”, “ઉપ”, “કુ” વગેરે પૂર્વ-પ્રત્યયોમાં હ્રસ્વ “ઉ” હોય છે, જેમ કે :-

અનુ— અનુકૂળ, અનુરૂપ, અનુકરણ, અનુયાયી, અનુભવ, અનુવાદ, અનુવાદક, અનુસાર, અનુસૂચિ, અનુપાલન, અનુકંપા, અનુશીલન, અનુક્રમ, અનુગામી, અનુગ્રહ, અનુદાન, અનુમતિ, અનુમાન, અનુભૂતિ, અનુરોધ, અનુશાસન, અનુનય, અનુજ, અનુબંધ, અનુષ્ઠાન વગેરે.

ઉત્ / ઉદ્ – ઉત્તમ, ઉત્સાહ, ઉત્કંઠા, ઉત્પાદન, ઉત્પાદક, ઉત્તર, ઉત્સવ, ઉત્કર્ષ, ઉત્કાંતિ, ઉત્થાન, ઉત્પન્ન, ઉત્પત્તિ, ઉત્કટ, ઉદ્ઘાટન, ઉદ્બોધન, ઉદ્ભવ, ઉદ્ગમ, ઉદય, ઉદર, ઉદાર, ઉદાસ, ઉદાસીન, ઉદ્દીપક, ઉદ્દેશ, ઉદ્યાન, ઉદ્વેગ, ઉદ્વિગ્ન, ઉદ્યોગ, ઉન્મેષ, ઉન્માદ, ઉન્નતિ, ઉદ્ધત, ઉલ્લેખ, ઉલ્લંઘન વગેરે.

(નોંધ :- મૂળ પ્રત્યય સાથે બીજો શબ્દ જોડાતાં સંધિના

નિયમ પ્રમાણે ત્ / દ્ નો ચ્, જ્, ધ્, ન્, લ્ વગેરે થાય છે. પરંતુ પ્રથમ અક્ષર “ઉ” હ્રસ્વ જ રહે છે; જેમ કે :)
 ઉચ્ચાર (ઉત્+ચાર), ઉચ્છ્વાસ (ઉત્+શ્વાસ),
 ઉજ્જવલ (ઉત્+જવલ), ઉદ્ધાર (ઉત્+હાર),
 ઉન્નત (ઉત્+નત), ઉલ્લાસ (ઉત્+લાસ)
 વગેરે.)

ઉપ- ઉપયોગ, ઉપયોગી, ઉપવાસ, ઉપસચિવ, ઉપતંત્રી, ઉપકાર, ઉપકરણ, ઉપદેશ, ઉપદેશક, ઉપદ્રવ, ઉપગ્રહ, ઉપનામ, ઉપનગર, ઉપનયન, ઉપનિષદ, ઉપમા, ઉપહાર વગેરે.

કુ- કુપાત્ર, કુકર્મ, કુસંગ, કુટેવ, કુછંદ, કુપુત્ર, કુસેવા, કુરૂપ વગેરે.

સુ- સુવિચાર, સુપુત્ર, સુલેખન, સુરક્ષા, સુરક્ષિત, સુરુચિ, સુલક્ષણ, સુલક્ષણા, સુનંદા, સુનીલા, સુદામા, સુદર્શન, સુશ્રુત, સુહૃદ, સુભાષિત, સુયોગ્ય, સુદીર્ઘ, સુગ્રીવ, સુકુમાર, સુભદ્રા, સુપ્રિયા, સુલોચના, સુશીલ, સુશિક્ષિત, સુશ્લિષ્ટ, સુગ્રંથિત, સુપરિચિત વગેરે.

યતુ: / **યતુર્** / **યતુષ્**— યતુ:સીમા, યતુર્ભુજ, યતુર્માસ, યતુર્મુખ, યતુર્ઘાત, યતુર્વર્ગ, યતુષ્કોણ, યતુષ્ટય વગેરે.

દુ: / **દુર્** / **દુષ્** / **દુસ્** — દુ:સ્વપ્ન, દુ:સહ, દુ:સાધ્ય, દુર્જન, દુર્ગતિ, દુર્બલ, દુર્ભાગ્ય, દુર્લક્ષ, દુર્યોધન, દુર્ગધ, દુર્વ્યય, દુરાચાર, દુરાગ્રહ, દુરુપયોગ, દુષ્કાલ, દુષ્ટત્ય, દુષ્કર, દુસ્તર વગેરે.

પુન: / **પુનર્** — પુન: પ્રવેશ, પુન: સ્થાપન, પુનર્મુદ્રણ, પુનર્વિચારણા, પુનર્લગ્ન, પુનરવલોકન, પુનરાવર્તન, પુનરાગમન, પુનરુક્તિ, પુનરુત્થાન વગેરે.

પુર : / **પુરશ્** / **પુરસ્** – પુરોગામી, પુરશ્વરણ, પુરસ્કાર, પુરસ્કૃત, પુરસ્કરણ વગેરે.

(૪) શબ્દ પછી - પાછળ લાગતા પ્રત્યયોને પર-પ્રત્યય કહે છે. દા.ત. “ઈક”, “ઈત” વગેરે. આવા પર-પ્રત્યયોમાં હ્રસ્વ ‘ઈ’ હોય છે.

ઈક – ધનિક, પથિક, રસિક, ક્રમિક, આંશિક, ભાવિક, સાહસિક, સ્થાનિક, હાર્દિક, માનસિક, વાર્ષિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, નાગરિક, ધાર્મિક, વ્યાવહારિક, શારીરિક, પાક્ષિક, સાપ્તાહિક, રસાયણિક, પ્રાસંગિક, સામાજિક, આર્થિક, તાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સામયિક, લાક્ષણિક, વ્યાવસાયિક, સામૂહિક, સાહિત્યિક, આધુનિક, આધ્યાત્મિક, કાલ્પનિક, વાસ્તવિક, દૈનિક, શૈક્ષણિક, ઐતિહાસિક, જૈવિક, નૈતિક, વૈદિક, સૈનિક, મૌખિક, ભૌગોલિક, ભૌતિક, મૌલિક, કૌટુંબિક, પૌરાણિક, લૌકિક, ભૌમિક વગેરે.

(નોંધ :- (૧) મોટા ભાગના શબ્દોને જ્યારે “ઈક” પ્રત્યય લાગે ત્યારે શબ્દના પ્રથમ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે કે “અ” નો “આ” (વર્ષ- વાર્ષિક), “ઈ, ઈ, એ”નો “ઐ” (શિક્ષણ-શૈક્ષણિક, નીતિ-નૈતિક, વેદ-વૈદિક) અને “ઉ, ઊ, ઓ,”નો “ઔ” (મુખ-મૌખિક, ભૂગોળ-ભૌગોલિક, લોક-લૌકિક) થાય.

(૨) “પ્રતીક” શબ્દમાં પ્રતિ+ઈક હોવાથી સંધિના નિયમ પ્રમાણે દીર્ઘ “ઈ” થાય છે.

(૩) “રમણીક” શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ “રમણીય” પરથી બનેલો જણાય છે. અહીં “ઈક” પ્રત્યય લાગેલો નથી. તેથી આ શબ્દમાં “ઈ” દીર્ઘ જ છે. તેવી જ રીતે “પુંડરીક”

શબ્દમાં પણ ‘ઈક’ પ્રત્યય લાગેલો નથી, તે એક સ્વતંત્ર શબ્દ જ છે.

(૪) બીક, નજીક, બારીક વગેરે જેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં “ઈક” પ્રત્યય નથી. તેના બંધારણમાં જ દીર્ઘ “ઈ” છે.)

ઈકા- બાલિકા, અનુક્રમણિકા, આજીવિકા, માર્ગદર્શિકા, નાસિકા, લેખિકા, શિક્ષિકા, નગરપાલિકા, ગાયિકા, પુસ્તિકા, નવલિકા, સારિકા, સેવિકા, સ્મરણિકા, દીપિકા, અધ્યાપિકા, નાયિકા, તારિકા, અંબિકા, કાલિકા, ભૂમિકા વગેરે.

ઈત- અંકિત, નામાંકિત, તારાંકિત, આજ્ઞાંકિત, પૃષ્ઠાંકિત, હસિત, લિખિત, સંચિત, નિયમિત, નિર્ધારિત, નિર્વાસિત, કલ્પિત, પુલકિત, નવોદિત, પતિત, સ્મિત, હિત, વિકસિત, રચિત, વિદિત, ઉદિત, આશ્રિત, સુશોભિત, સુવાસિત, પ્રકાશિત, ખંડિત, ગણિત, સંપાદિત, પીડિત, પ્રસારિત, વ્યથિત, પુનિત, જીવિત, દલિત, લલિત, એકત્રિત, સંચાલિત, સંગઠિત, પ્રકૃત્વિત, મૂર્છિત, મોહિત વગેરે.

(નોંધ :- (૧) શબ્દના છેડે ભૂતકૃદન્ત તરીકે આવતા “ઈત”માં “ઈ” હ્રસ્વ હોય છે, પરંતુ સંધિના નિયમને લીધે કેટલાક શબ્દો જેવા કે- અતીત (અતિ+ઈત), પ્રતીત, કાલાતીત, કલ્પનાતીત વગેરેમાં “ઈ” દીર્ઘ બને છે.)

(૨) સંસ્કૃતમાં ની, ગ્રહ વગેરે જેવી કેટલીક ધાતુઓના ભૂતકૃદન્તમાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે “ઈ” દીર્ઘ હોય છે, જેમ કે- વિનીત, નવનીત, નિર્ણીત, પરિણીત, ગૃહીત, સંગૃહીત, સંગીત, ઉપવીત વગેરે.)

ઈતા- અંકિતા, પતિતા, સરિતા, હરિતા, અમિતા, નમિતા, વંદિતા, વનિતા, અર્પિતા, અર્ચિતા, ઈશિતા, રુચિતા, નિવેદિતા, પુનિતા, લલિતા, સ્મિતા, અસ્મિતા, ઉપયોગિતા, તેજસ્વિતા, મનસ્વિતા, ઓજસ્વિતા વગેરે.

ઈલ- (૧) સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બનેલા શબ્દો-
ઊર્મિલ, (ઊર્મિ પરથી) જટિલ, પંકિલ, કુટિલ, ફેનિલ વગેરે.

(૨) ધાતુ પરથી સંજ્ઞા બનેલા શબ્દો- અનિલ (અન્ = શ્વાસ લેવો પરથી), સલિલ (સલ્ = જવું, વહેવું પરથી) વગેરે.

ઈની/ઈણી- સંસ્કૃતમાં “ઈન્” પ્રત્યય છે. આ પ્રત્યય પુંલિંગ શબ્દને લાગતાં એનો દીર્ઘ ‘ઈ’ થાય છે અને સ્ત્રીલિંગ શબ્દમાં “ઈની/ઈણી” (“ઈ” ડ્રસ્વ અને “ની/ણી” દીર્ઘ) થાય છે; જેમ કે- વિદ્યાર્થિની, મોહિની, વિનોદિની, યોગિની, કલંકિની, મનસ્વિની, વિલાસિની, હેમાંગિની, સરોજિની, મૃણાલિની, માનિની, માલિની, ભામિની, સુહાસિની, તેજસ્વિની, પયસ્વિની, તપસ્વિની, સંગિની, પન્નિની, નંદિની, કામિની, કમલિની, યામિની, વાહિની, વાદિની, ગૃહિણી, રાગિણી, વિરહિણી, રોહિણી, સોહિણી, શિખરિણી, રોમહર્ષિણી, સહચારિણી, તરંગિણી, તારિણી વગેરે.

(૫) સ્ત્રીલિંગના ભાવવાચક નામોના અંતે આવતો “ઈ” ડ્રસ્વ હોય છે.

સંસ્કૃતમાં ધાતુ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવવા માટે ધાતુને “તિ” પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. વ્યાકરણના નિયમોને કારણે “તિ” નો ટિ, ઢિ, ધિ, નિ, થાય છે; જેમ કે:-

નીતિ, પ્રીતિ, રીતિ, ગીતિ, ભીતિ, વિભૂતિ, અનુભૂતિ, આકૃતિ, પ્રકૃતિ, પ્રવૃત્તિ, આપત્તિ, સંપત્તિ, ગતિ, પ્રગતિ, સંસ્કૃતિ, નિવૃત્તિ,

અવગતિ, દુર્ગતિ, ભૂમિતિ, આહુતિ, પંક્તિ, શાંતિ, કાંતિ, કાંતિ, આસક્તિ, ભક્તિ, મુક્તિ, સ્મૃતિ, વિકૃતિ, કીર્તિ, કૃતિ, દષ્ટિ, પુષ્ટિ, વૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ, રૂઢિ, વૃદ્ધિ, સિદ્ધિ, બુદ્ધિ, શુદ્ધિ, ગ્લાનિ, હાનિ, મ્લાનિ વગેરે.

અપવાદ— એકમતી, બહુમતી, સહમતી, જયંતી, સલામતી.

(દ) નીચેનાં પુલ્લિંગ વિશેષ નામોમાં અંતે આવતો “ઈ” ડ્રસ્વ હોય છે :
શનિ, રવિ, હરિ, ગણપતિ, પતંજલિ, જાબાલિ, વિરંચિ, જૈમિનિ, મારુતિ, દધીચિ, ભારવિ, મરીચિ, પાણિનિ, શકુનિ, વાયસ્પતિ, વાલ્મીકિ, ધન્વંતરિ વગેરે.

આવાં વિશેષ નામો ઉપરાંત-

(ક) નીચેના પુલ્લિંગ શબ્દોમાં પણ ડ્રસ્વ “ઈ” છે :

ગિરિ, અરિ, મુનિ, મણિ, કવિ, ઋષિ, પતિ, કૃમિ, ઉદધિ, અબ્ધિ, અતિથિ, આધિ, વ્યાધિ, વિધિ, ધ્વનિ વગેરે.

(ખ) નીચેના શબ્દોમાં પણ હમેશાં ડ્રસ્વ “ઈ” આવે છે :

કર્તરિ, કર્મણિ, ઉપાધિ, સંધિ, વિષ્ટિ, વારિ, અસ્થિ, વનસ્પતિ, વ્યક્તિ, મતિ, સમિતિ, સંમતિ, અનુમતિ, નિયતિ, શુચિ, રુચિ, કૃષિ, ક્ષિતિ વગેરે.

(૭) નામવાચક “તા” કે “ત્વ” લગાડાતાં અંતે આવતો દીર્ઘ “ઈ” ડ્રસ્વ થાય છે :

તા

ઉપયોગી - ઉપયોગિતા

તેજસ્વી - તેજસ્વિતા

ઓજસ્વી - ઓજસ્વિતા

મનસ્વી - મનસ્વિતા

ત્વ

સ્વામી - સ્વામિત્વ

ઉત્તરદાયી - ઉત્તરદાયિત્વ

સ્થાયી - સ્થાયિત્વ

- (૮) **શ્રેષ્ઠતાદર્શક** રૂપ તરીકે “ઈષ્ટ”માં દ્વિસ્વ “ઈ” હોય છે.
રોગિષ્ટ, વરિષ્ટ, બલિષ્ટ, ધનિષ્ટ, ગર્વિષ્ટ, ધર્મિષ્ટ વગેરે.
આ ઉપરાંત, શ્રેષ્ઠતાદર્શક ન હોય તેવા શબ્દોમાં આવતા ‘ઈષ્ટ’માં પણ દ્વિસ્વ “ઈ” હોય છે; જેમ કે- કર્તવ્યનિષ્ટ, ધર્મનિષ્ટ, વશિષ્ટ, સન્નિષ્ટ, નિષ્ઠા વગેરે.
(નોંધ :- ક્યારેક “ઈષ્ટ” ને બદલે “ઈષ્ટ” લખવાની ભૂલ થતી જોવા મળે છે. ઉપરના શબ્દોમાં “ઈષ્ટ” છે, જ્યારે નીચેના શબ્દોમાં “ષ્ટ” નહિ પણ “ષ્ટ” છે એ યાદ રાખવું.)
ઈષ્ટ, શિષ્ટ, પ્રશિષ્ટ, પરિશિષ્ટ, સમાવિષ્ટ, વિશિષ્ટ, ક્લિષ્ટ, નિકૃષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ, અંત્યેષ્ટિ વગેરે.
- (૯) શબ્દના અંતે લાગતા પર-પ્રત્યયો- **“ઈન”, “ઈશ”** વગેરેમાં દીર્ઘ **“ઈ”** હોય છે.
- **ઈન** અધીન, પ્રાચીન, અર્વાચીન, કુલીન, રંગીન, નવીન, સમકાલીન, મધ્યકાલીન, વગેરે.
(અપવાદ-મલિન, નલિન, કઠિન)
 - **ઈશ** અવનીશ, જગદીશ, ગિરીશ, સતીશ, હરીશ, રજનીશ, સત્તાધીશ, ન્યાયાધીશ વગેરે.
 - **વતી** કલાવતી, ગુણવતી, ભગવતી, માયાવતી, લીલાવતી, સરસ્વતી વગેરે.
 - **મતી** ચારુમતી, બુદ્ધિમતી, ભાનુમતી, તારામતી, ઈંદુમતી, શ્રીમતી, રૂપમતી વગેરે.
 - **ઈય** આત્મીય, ભારતીય, રમણીય, સંસદીય, નાટકીય, પ્રશંસનીય, વર્ગીય, વંશીય, પક્ષીય, સંપાદકીય, પંચવર્ષીય, અનુલ્લંઘનીય, ચિંતનીય, સ્વર્ગીય, ભવદીય, મનનીય, શાસ્ત્રીય, રાષ્ટ્રીય, અનુકરણીય વગેરે.

-**અનીય** માનનીય, પૂજનીય, વિશ્વસનીય, અવર્ણનીય, વંદનીય, આદરણીય, પ્રેક્ષણીય, કમનીય, ગોપનીય, શોચનીય, ઈચ્છનીય, ઉલ્લેખનીય વગેરે.

- **અધીન** કર્માધીન, સ્વાધીન, પરાધીન, સ્નેહાધીન, ભાગ્યાધીન, નિદ્રાધીન વગેરે.

- **ઈન્** > ઈ સ્વાર્થી, ત્યાગી, રોગી, યોગી, ભોગી, વિદ્યાર્થી વગેરે.

આવા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગનો “ઈની” પ્રત્યય લાગે ત્યારે દીર્ઘ “ઈ” નો હ્રસ્વ “ઇ” થાય છે; જેમ કે- યોગિની, વિદ્યાર્થિની વગેરે.

- **વિન્** > વી માયાવી, તેજસ્વી, તપસ્વી, મનસ્વી, યશસ્વી, મેધાવી, ઓજસ્વી વગેરે.

આવા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગનો “ઈની” પ્રત્યય લાગે ત્યારે દીર્ઘ “ઈ”નો હ્રસ્વ “ઇ” થાય છે; જેમ કે- તેજસ્વિની, તપસ્વિની વગેરે.

(૧૦) શબ્દના અંતે આવતા ‘દાયી’, ‘દર્શી’ વગેરેમાં દીર્ઘ ‘ઈ’ હોય છે :

- **દાયી** ફળદાયી, વરદાયી, દુઃખદાયી, સુખદાયી, ઉત્તરદાયી વગેરે.

- **દર્શી** દૂરદર્શી, શુભદર્શી, પુરાવાદર્શી, તત્ત્વદર્શી, રંગદર્શી, આત્મદર્શી વગેરે.

- **અર્થી** વિદ્યાર્થી, ધર્માર્થી, અર્થાર્થી, પુત્રાર્થી, સેવાર્થી, કામાર્થી, હિતાર્થી, સ્વાર્થી, પુણ્યાર્થી વગેરે.

- **લક્ષી** વિકાસલક્ષી, શિક્ષણલક્ષી, ગ્રામલક્ષી, જીવનલક્ષી વગેરે.

- **કર્મી** સત્કર્મી, કુકર્મી, આપકર્મી, બાપકર્મી, ધર્મકર્મી, પાપકર્મી, પુણ્યકર્મી, અકર્મી વગેરે.
- **ધર્મી** સ્વધર્મી, પરધર્મી, વિધર્મી, અધર્મી વગેરે.
- **જીવી** બુદ્ધિજીવી, શ્રમજીવી, પરજીવી, પરોપજીવી, ક્ષણજીવી, ચિરંજીવી વગેરે.

(૧૧) સંજ્ઞા કે વિશેષણ સાથે “કૃ” અને “ભૂ” ધાતુનાં રૂપો જોડવાથી શબ્દના છેડે “કૃત”, “ભૂત”, “કરણ”, “ભવન” આવે ત્યારે વચ્ચે ઉમેરાતો “ઈ” દીર્ઘ હોય છે. આને ચ્ચિ રૂપ કહેવાય છે; જેમ કે-

વર્ગીકૃત, અંગીકૃત, સ્વીકૃત, ઘનીભૂત, દઢીભૂત, ગુણીભૂત, ભસ્મીભૂત, ફળીભૂત વગેરે.

આધુનિકીકરણ, એકીકરણ, ઉદારીકરણ, ફલીકરણ, નવીકરણ, નવીનીકરણ, વર્ગીકરણ, માનકીકરણ, અંગીકરણ, પ્રગટીકરણ, શુદ્ધીકરણ, વશીકરણ, વૈશ્વીકરણ, વિકેન્દ્રીકરણ, વિભાગીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, વનીકરણ, સમીકરણ, વિલીનીકરણ, સામાન્યીકરણ, નિઃશસ્ત્રીકરણ, સાર્વત્રીકરણ, સ્પષ્ટીકરણ, યંત્રીકરણ, વંધીકરણ, ઘનીભવન, બાષ્પીભવન, વકીભવન વગેરે.

(અપવાદ- નામકરણ, પૃથક્કરણ, ભારતીયકરણ, રાષ્ટ્રીયકરણ વગેરે.)

(નોંધ :- અંગ્રેજી શબ્દોને તથા તદ્ભવ શબ્દોને પણ આ રીતે ‘કરણ’ લગાડીને શબ્દો બનાવાય છે; જેમ કે-

કમ્પ્યુટરીકરણ, ખાનગીકરણ, મૂડીકરણ, શહેરીકરણ, રસીકરણ, વેપારીકરણ, ગુજરાતીકરણ, અંગ્રેજીકરણ, અમલીકરણ વગેરે.)

(૧૨) શબ્દમાં આવતા રેફ પૂર્વે “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-

કીર્તન, કીર્તિ, પ્રકીર્ણ, ઉત્તાર્ણ, તીર્થ, ઊર્ધ્વ, ઊર્મિ, પૂર્ણ, પૂર્વ, મૂર્ચ્છા, ચૂર્ણ, સૂર્ય, સંપૂર્ણ વગેરે.

(અપવાદ-ઉર્વશી)

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી

- (૧) તત્સમ શબ્દોની જોડણીના નિયમ નં. ૫ અને ૬માં દર્શાવેલા શબ્દો સિવાયના શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે શબ્દના અંતે આવતો સાદો અને અનુસ્વાર સાથેનો “ઈ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે- ધણી, ધોબી, નદી, માળી, કૂતરી, કડછી, ચમચી, સસલી, આપવીતી, ગળથૂથી, ગોઠવણી, નિસરણી, પનિહારી, સલામતી વગેરે.
- અહીં, તહીં, દહીં, નહીં, મહીં વગેરે.
- (૨) સામાન્ય રીતે એકાક્ષરી શબ્દોમાં (અનુસ્વાર વગરનાં) સાદાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે- ઘી, છી, જી, પી, ફી, બી, સ્ત્રી વગેરે.
- છૂ, જૂ, યૂ, ફૂ, બૂ, ભૂ, રૂ, લૂ વગેરે.
- (૩) સામાન્ય રીતે એકાક્ષરી શબ્દોમાં અનુસ્વાર સાથેનો “ઉ” ઢ્રસ્વ હોય છે; જેમ કે- છું, તું, શું, હું.
- (અપવાદ- ચૂં, ફૂં જેવા કેટલાક ધ્વનિસૂચક શબ્દોમાં દીર્ઘ “ઉ” આવે છે.)
- (૪) સામાન્ય રીતે એકાક્ષરી સિવાયના શબ્દના અંતે આવતો સાદો અને અનુસ્વાર સાથેનો “ઉ” ઢ્રસ્વ હોય છે; જેમ કે- કાજુ, ખેડુ, બહુ, લાડુ, સાસુ, વહુ, સહુ, કમાઉ, ચડાઉ, જડાઉ, ફળાઉ, વ્યાજુ, ઝગડાળુ, વગડાઉ વગેરે.

ઠંડું, ઊનું, કાળું, ધોળું, મોટું, ઝીણું, ભીનું, સૂકું, કોરું, કડવું, મીઠું, કૂતરું, બકરું, પતંગિયું, શરમિદું વગેરે.

(અપવાદ- ઉર્દૂ, કાબૂ, દારૂ, રજૂ, શરૂ, આબરૂ, રૂબરૂ વગેરે)

(૫) **બે અક્ષરના શબ્દમાં** પ્રથમ અક્ષરમાં આવતાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-

કીડી, ખીણ, ખીર, ખીલો, ગીચ, ગીધ, ચીજ, ચીલો, છીણ, ઢીલ, ભીડ, ભીલ, મીણ, બીક, રીત, લીટી, શીખ વગેરે.

કૂખ, ખૂબ, ગૂમ, ચૂક, જૂથ, દૂધ, ભૂકી, ભૂખ, ભૂરું, ભૂલ, મૂઠ, મૂળ, લૂખું, લૂણ, લૂલું, સૂકું, સૂડી વગેરે.

(અપવાદ- (૧) ડિલ, ચિકી, ગિની, કુળ, જુદું, સુધી વગેરે.

(૨) જિદ અને જીદ- એમ બંને રીતે લખાય છે.)

(૬) **ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં** બીજો અક્ષર લઘુ (જેની સાથે ડ્રસ્વ સ્વર ભળ્યો હોય તેવો અક્ષર) હોય તો પ્રથમ અક્ષરમાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-

કીમતી, કીમિયો, ખીચડી, ખીજડો, ચીતરી, ચીતળ, ચીપિયો, ચીભડું, છીછરું, ઢીકરો, ધીરજ, લીમડો વગેરે.

ઊખર, ઊજળું, ઊતર, ઊછળ, ઊણપ, ઊધઈ, ઊપજ, ઊંધિયું, ઊંબરો વગેરે.

કૂકડો, કૂજન, કૂતરો, ધૂમટો, ડૂસકું, નૂસખો, ફૂદડી, ભૂસકો, સૂતળી, સૂપડું, સૂરણ, સૂરજ વગેરે.

(અપવાદ- કુમળું, કુલડી, ટુકડી, ટુચકો, મુજબ, મુદત, મુગટ)

(૭) **ત્રણ અક્ષરના શબ્દમાં** બીજો અક્ષર ગુરુ (જેની સાથે દીર્ઘ સ્વર ભળ્યો હોય તેવો અક્ષર) હોય તો પ્રથમ અક્ષરમાં “ઈ-ઉ” ડ્રસ્વ હોય છે; જેમ કે-

ઈનામ, ઈજારો, કિનારો, છિપોલી, દિવાન, દિવાળી, પિછાણ, શિકાર, સિતાર વગેરે.

ઉગાર, ઉઘાડ, ઉતાર, ઉનાળો, ઉછીનું, કુરાન, ખુમારી, ખુશાલી, ગુલાબ, ચુકાદો, ધુમાડો, કુગાવો, કુવારો, મુનીમ, સુથાર, લુહાર વગેરે.

(અપવાદ- ઊંચાઈ, ઊંડાઈ, ઊંઘાઈ, ચૂંથારો, જૂઠાણું, તૂરાશ, નીંભાડો, મીઠાઈ, મીઠાશ, મૂંઝારો, રૂમાલ, વીજાણુ, સીમાડો, સૂંઢાણું વગેરે.)

(૮) **ત્રણ કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દમાં છેલ્લેથી બીજા અક્ષરે આવતાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-**

કબીર, કબીલો, છાબીલું, પલીતો, બગીચો, મુનીમ વગેરે.

તવારીખ, પંચાજીરી, મરજીવો, પિસ્તાળીસ, છેંતાળીસ વગેરે.

તપાસનીસ, પહેરેગીર, સુડતાળીસ વગેરે.

કબૂલ, કસૂબો, કસૂર, ખેડૂત, ધંતૂરો, મંજૂર વગેરે.

કરતૂત, ગળથૂથી, તરબૂચ, ધૂંઆપૂંઆ, પાસાશૂલ, બૂમાબૂમ, મજબૂત, મરહૂમ, વર્તણૂક, નિમણૂક વગેરે.

(૯) **ચાર કે તેથી વધુ અક્ષરના શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષરમાં આવતાં “ઈ-ઉ” દ્વસ્વ હોય છે; જેમ કે-**

ઈમારત, ઈનકાર, ઈજનેર, ઈતિહાસ, ઈનસાફ, કિનખાબ, ખિસકોલી, ગિરનાર, નિસરણી, નિમણૂક, પિતરાઈ, પિચકારી, મિજબાની, શિખામણ, હિસાબનીસ વગેરે.

ઉગમણું, ઉકળાટ, ઉજમાણું, ઉજવણી, ઉજાગરો, ઉતાવળ, ઉધરસ, ઉપલક, ઉપરાંત, કુદરત, ગુજરાન, પુરવણી, પુરવઠો, છુટકારો, ભુલામણું, હુલામણું વગેરે.

ઉછળામણી, ઉજળિયાત, ઉતરામણ, ઉપરવાસ, ઉપરવટ, ઉપરાઉપરી વગેરે.

(અપવાદ- શૂરાતન, પૂછાપૂછ)

(નોંધ - (૧) બે સ્વતંત્ર શબ્દો જોડાઈને નવો શબ્દ બને ત્યાં મૂળની જોડણી કાયમ રહે છે. તેથી આવા શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષરમાં આવતાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ જોવા મળે છે; જેમ કે- મીણબત્તી, દીવાદાંડી, ભૂલચૂક, ભૂલથાપ, ધૂપસળી, શૂરવીર વગેરે.

(૨) અનુસ્વારવાળા શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષરે આવતાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-

ડીંડવાણું, ચીંદરડી વગેરે.

ઊંબાડિયું, ધૂંઆપૂંઆ, હૂંડીયામણ, મૂંઝવણ વગેરે.)

(૧૦) ચાર અક્ષરના શબ્દોમાં બીજા અક્ષરમાં આવતાં “ઈ-ઉ” નીચે પ્રમાણે હોય છે :-

(૧) ત્રીજો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો એ દીર્ઘ લખાય છે; જેમ કે- હકૂમત, કુતૂહલ, અડીખમ, કોઠીમડી વગેરે.

(અપવાદ- કબૂલાત, વસૂલાત)

(૨) ત્રીજો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો એ હ્રસ્વ લખાય છે; જેમ કે- પનિહારી, બલિહારી, સહિયારું વગેરે.

(૧૧) શબ્દના પ્રારંભે આવતા “બિન” પૂર્વ-પ્રત્યયમાં હ્રસ્વ “ઈ” હોય છે; જેમ કે-

બિન-અદાલતી, બિન-ઉપયોગી, બિન-જરૂરી, બિન-જામીનપાત્ર, બિન-તારી, બિન-મતપાત્ર, બિન-રાજપત્રિત, બિન-શરતી, બિન-શૈક્ષણિક, બિન-સરકારી, બિન-સાંપ્રદાયિક, બિન-વૈધાનિક, બિન-હથિયાર વગેરે.

- (૧૨) શબ્દના અંતે “ઓ” આવતો હોય તો એની પહેલાંનાં “ઈ-ઉ” દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-
ચીલો, ખીલો, ટીકો, હીરો, ચીરો, દાગીનો, જેરીલો, નતીજો વગેરે.
ચૂવો, ચૂલો, ડૂમો, ખૂણો, પૂળો, ઝૂલો, અંગૂઠો, નમૂનો, અરડૂસો વગેરે.
- (૧૩) શબ્દમાં વચ્ચે “ઈય (-યા, યું, -યો)” જેવું ઉચ્ચારણ હોય ત્યાં “ઈ” ટૂંક હોય છે :
૧. **ઈય-** સહિયર, મહિયર, વણિયર, જરિયન, ખાસિયત, કાબેલિયત, નાદાનિયત વગેરે.
 - ઈયા-** ખાડિયા, રશિયા, એશિયા, હોશિયાર, રુમાનિયા, ઓસ્ટ્રિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા, પઢિયાર, મણિયાર, ચોકિયાત, હરિયાળી, વરિયાળી, અગિયાર, બુનિયાદ, ફરિયાદ, ઉજળિયાત, ગારિયાધાર, કાઠિયાવાડ વગેરે.
 - ઈયું-** તળિયું, ફળિયું, ધોતિયું, ડોકિયું, કોડિયું, માળિયું, પ્રભાતિયું, પરોઢિયું, કચરિયું, સાકરિયું, ગલૂડિયું, ગાડરિયું, અંધારિયું, લુછણિયું, લૂંટણિયું, ચોખલિયું, અઠવાડિયું, અજવાળિયું, ચામાચીડિયું, પરબીડિયું વગેરે.
 - ઈયો-** ખડિયો, ગઠિયો, ઠળિયો, દરિયો, પડિયો, કાણિયો, વાણિયો, વેઠિયો, રૂપિયો, લહિયો, આંગડિયો, કરોળિયો, ચાંદલિયો, સરાણિયો, બજાણિયો, કરંડિયો, તારલિયો, નાવલિયો, મેહુલિયો, બહારવટિયો વગેરે.

(નોંધ - (૧) અમુક ગામનાં નામ જેવાં કે- નડિયાદ, માળિયા, ઝગડિયા, વાઘોડિયા, નલિયા વગેરેમાં તથા અમુક અટકો જેવી કે- સૂતરિયા, બગથરિયા, કણઝરિયા, મડિયા, વરિયા વગેરેમાં તથા “ઈયા” ઉચ્ચારણમાં “ઈ” હ્રસ્વ હોય છે.

(૨) તત્સમ શબ્દોમાં “ઈય” પ્રત્યય દીર્ઘ છે, જ્યારે તદ્ભવ શબ્દોમાં ‘ઈય’ ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ છે.)

૨. ઈયલ- અડિયલ, કઢિયલ, દમિયલ, ગુણિયલ, પતિયલ વગેરે.
૩. ઈયાળ- (-ળી, -ળું)- લોહિયાળ, બૂંદિયાળ, રમતિયાળ, કડિયાળી, રઢિયાળી, અણિયાળું, ઓશિયાળું, કજિયાળું, ભમરિયાળું વગેરે.
૪. ઈયાત- લેણિયાત, દેણિયાત, આંગણિયાત, ઉજણિયાત, કબજિયાત, ચોખલિયાત, ફરજિયાત, મરજિયાત વગેરે.

- (૧૪) શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંનાં ‘ઈ-ઉ’ હ્રસ્વ હોય છે; જેમ કે- ઈસ્ત્રી, કિલ્લો, ખિસ્સું, જિદી, ફિક્કું, પિસ્તા, બિલ્લો, શિસ્ત, સિક્કો, હિસ્સો, પિત્તળ વગેરે.

ખુલ્લું, ગુસ્સો, ચુસ્ત, છુટું, જુસ્સો, જુઢો, બુઢો, બુઢો, મુક્કો, ભુઢો, ભુસ્કો, લુખ્ખું, લુચ્ચું, સુધ્ધાં, ડુક્કર, ધુમ્મસ, હુલ્લાડ વગેરે.

(નોંધ - અંગ્રેજી શબ્દોને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે; જેમ કે- ફિલ્ડ, શિલ્ડ, બિલ્ડ, બિલ્ડિંગ, વિલ્સન વગેરે.)

- (૧૫) શબ્દમાં પ્રથમ અક્ષરમાં તીવ્ર અનુસ્વાર ધરાવતાં ‘ઈ-ઉ’ હ્રસ્વ હોય છે; જેમ કે- કિંમત, ચિંતા, જિંદગી, પિંજર, ઈંચ વગેરે.

ઉંદર, ઉંબર, ઉંમર, કુંડ, કુંજ, કુંભ, ગુંડો, દુંદ, તુંડ, લુંગી, ગુંજાશ, ગુંજન, ગુંદર, ગુંબજ, ચુંબક, ચુંબન વગેરે.

(૧૬) શબ્દમાં પ્રથમ અક્ષરમાં કોમળ અનુસ્વાર ધરાવતાં 'ઈ-ઉ' દીર્ઘ હોય છે; જેમ કે-

ઈંટ, ઈંડું, ખીંટી, વીંટી, પીંછી, વીંછી, સીંચણિયું, હીંચકો વગેરે.

ઉંચાઈ, ઉંડાઈ, ઘૂંઘટ, ઘૂંટણ, ચૂંટણી, ચૂંટલી, પૂંછડું, પૂંજી, મૂંઝવણ વગેરે.

(૧૭) શબ્દાંતે આવતા તદ્ભવ પ્રત્યયો :

(ક) શબ્દના અંતે આવતા 'આઈ' પ્રત્યયમાં 'ઈ' દીર્ઘ હોય છે :

ઉંચાઈ, ઉંડાઈ, નીચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ, ખરાઈ, સચ્ચાઈ, લુચ્ચાઈ, બુરાઈ, ચાવળાઈ, વાયડાઈ, વેવલાઈ, મોટાઈ, બડાઈ, ઘડાઈ, ગરીબાઈ, મદાઈ, છપાઈ, ચોકસાઈ, ધોલાઈ, ઘેલાઈ, મીઠાઈ, ઠંડાઈ, હવાઈ, ખંધાઈ, અધીરાઈ, સગાઈ વગેરે.

(ખ) શબ્દના અંતે 'ઈલી-લું, -લો' અને 'ઈકી-કું-કો' પ્રત્યયોમાં 'ઈ' દીર્ઘ હોય છે અને 'ઉ' (અનુસ્વાર સાથેનો 'ઉ') હ્રસ્વ હોય છે :

ઈલી-લું-લો :-

કોડીલી-લું-લો, ઘાટીલી-લું-લો, ઝેરીલી-લું-લો, દાઝીલી-લું-લો, વેગીલી-લું-લો, લાડીલી-લું-લો, રસીલી-લું-લો, રંગીલી-લું-લો, ખારીલી-લું-લો, વાદીલી-લું-લો, નાતીલી-લું-લો, નશીલી-લું-લો,

મોજલી-લું-લો, હોંશીલી-લું-લો, તેજલી-લું-લો વગેરે.

ઈકી-કું-કો :-

પોતીકી-કું-કો, બાપીકી-કું-કો, મણીકું, પાંચીકો વગેરે.

(ગ) શબ્દના અંતે આવતા 'ઊલો' અને 'ઊકો' જેવા પ્રત્યયોમાં 'ઊ' દીર્ઘ હોય છે :

ઘડૂલો, દડૂલો, ઘંટૂલો, દંડૂકો, જોડૂકો વગેરે.
(અપવાદ-મેહુલો)

(ઘ) શબ્દાંતે આવતો 'ડું' હ્રસ્વ હોય છે :

નાનેડું, મોટેડું, ઘણેડું, લાંબેડું, ઝાઝેડું, ઊંચેડું, નીચેડું વગેરે.

(ચ) શબ્દાંતે આવતા 'ડી', 'કડી', 'લડી' જેવા લાડસૂચક, લઘુતાવાચક કે તુચ્છકારસૂચક પ્રત્યયોમાં દીર્ઘ 'ઈ' હોય છે :

- ડી રાતડી, વાતડી, વેલડી, કોયલડી, બહેનડી, ગાગરડી, નોકરડી, ચાકરડી, સાહેલડી વગેરે.

- કડી નાનકડી, મોટકડી, રૂપકડી, ટબૂકડી વગેરે.

- લડી ગાવલડી, ભેંસલડી, નાવલડી, રાતલડી, વાટલડી, વાતલડી, માવલડી, ભાભલડી, સાસલડી, જાતલડી વગેરે.

(૧૮) (ક) શબ્દાંતે આવતા 'કીય', 'ગીર', 'ગીરી', 'શાહી', 'વટી', 'આમણી' વગેરેમાં 'ઈ' દીર્ઘ હોય છે :-

- કીય ખાતાકીય, રાજકીય, પ્રજાકીય, શાળાકીય, ભાષાકીય, સ્વકીય, પરકીય, શાખાકીય, નાણાકીય, ધંધાકીય, સંસ્થાકીય વગેરે.

- **ગીર** ઉઠાઉગીર, ઉડાઉગીર, જહાંગીર, આલમગીર, પનાહગીર, બારગીર (ઘોડેસવાર સૈનિક), દસ્તગીર (સહાયક) વગેરે.
- **ગીરી** કામગીરી, યાદગીરી, ઉઠાઉગીરી, દાદાગીરી, દીવાનગીરી, સામેલગીરી, નેતાગીરી, મહેમાનગીરી, જામીનગીરી, ડખલગીરી, દખલગીરી, ઉડાઉગીરી, ચાંચિયાગીરી, ગુંડાગીરી, જહાંગીરી, ગુમાસ્તાગીરી, મુત્સદ્દીગીરી વગેરે.
(નોંધ - શબ્દમાં 'ગિરિ' પર્વતના અર્થમાં હોય ત્યાં હ્રસ્વ 'ઈ' આવે છે; જેમ કે-
નીલગીરિ, હિમગિરિ, ધવલગિરિ, મલયગિરિ)
- **શાહી** અમલદારશાહી, નોકરશાહી, લોકશાહી, તાનાશાહી, રાજાશાહી, બાબાશાહી, ઝારશાહી, ગુંડાશાહી વગેરે.
- **વટી** નાણાવટી, વહાણવટી, મથરાવટી, માથાવટી વગેરે.
- **આમણી** ડરામણી, ફસામણી, બેસામણી, સતામણી, ચઢામણી, ઝરામણી વગેરે.
- (ખ) શબ્દાંતે આવતા "ણૂક" માં "ઉ" દીર્ઘ હોય છે :
- **ણૂક** નિમણૂક, વર્તણૂક વગેરે.
- (ગ) શબ્દાંતે આવતા "કું", "વું", "કણું", "ગણું", "પણું", "આમણું", "વટું" વગેરેમાં "ઉ" સાનુસ્વાર હ્રસ્વ હોય છે :
- **કું** નાનકું, મોટકું, ગતકું, પતાકું, કચકું, મરકું, રમકું, રૂપકું, સળેકું વગેરે.
- **વું** એકવું, બેવું, ત્રેવું, ચોવું, આવું, જેવું, તેવું, બાવું વગેરે.

- **કણું** મારકણું, વઢકણું, બોલકણું, લડકણું, સરકણું, ભૂલકણું વગેરે.
- **ગણું** બેગણું, ત્રણગણું, અનેકગણું, હજારગણું વગેરે.
- **પણું** મારાપણું, તારાપણું, સહીપણું, મોટાપણું, શાહીપણું, રાજાપણું વગેરે.
- **આમણું** ડરામણું, સતામણું, લોભામણું, બિહામણું, રળિયામણું વગેરે.
- **વટું** બહારવટું, વહાણવટું, વ્યાજવટું, નાણાવટું, દિયરવટું વગેરે.

(૧૮) ક્રિયાપદનાં કર્મણિ અને પ્રેરક રૂપમાં પ્રથમ અક્ષરમાંનાં દીર્ઘ “ઈ-ઊ” હોય તે હ્રસ્વ બને છે.

ક્રિયાપદ **કર્મણિ રૂપ** **પ્રેરક રૂપ**

શીખવું	- શિખાવું	- શિખવાડવું
પીવું	- પિવાવું	- પિવડાવવું
ઊડવું	- ઊડાવું	- ઊડાડવું
મૂકવું	- મુકાવું	- મુકાવવું
ભૂલવું	- ભુલાવું	- ભુલાવવું

અપવાદ—સ્વરોનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ હોય તેવા શબ્દોમાં શબ્દસિદ્ધિ થતાં મૂળનો દીર્ઘ સ્વર જળવાય છે :

ચૂંથવું	- ચૂંથાવું	- ચૂંથાવવું
ઘૂંટવું	- ઘૂંટાવું	- ઘૂંટાવવું
મીંચવું	- મીંચાવું	- મીંચાવવું
નીંદવું	- નીંદાવું	- નીંદાવવું

ચૂંટવું	-	ચૂંટાવું	-	ચૂંટાવવું
ખૂંદવું	-	ખૂંદાવું	-	ખૂંદાવવું
ખૂંપવું	-	ખૂંપાવું	-	ખૂંપાવવું
ગૂંથવું	-	ગૂંથાવું	-	ગૂંથાવવું

(૨૦) ક્રિયાપદ પરથી સંજ્ઞા કે વિશેષણ બને ત્યારે અથવા સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બને ત્યારે મૂળ દીર્ઘ “ઈ-ઉ” હોય તે હ્રસ્વ બની જાય છે :

(૧)	ક્રિયાપદ		સંજ્ઞા
	શીખવું	-	શિખામણ
	ઊતરવું	-	ઉતરાણ
	પૂછવું	-	પુછાણ
	બીડવું	-	બિડાણ
	પીલવું	-	પિલાઈ, પિલાણ
	સૂકવવું	-	સુકવણી
	ઊપડવું	-	ઉપાડ
અપવાદ-	નીંદવું	-	નીંદામણ

(૨)	સંજ્ઞા		વિશેષણ
	દૂધ	-	દુધાળું
	મૂછ	-	મુછાળું
	પૂંછડી	-	પુંછડિયું
	બૂધ	-	બુદ્ધ
	રીસ	-	રિસાળ
	ખીજ	-	ખિજાળ

ઝૂલ	-	ઝુલણિયું
શીખ	-	શિખાઉ
અપવાદ- સૂંઢ	-	સૂંઢાળું

પરંતુ (ક) કૃદંતરૂપમાં મૂળ જોડણી ચાલુ રહે છે :

ક્રિયાપદ	વર્તમાન	ભૂત	ભવિષ્ય
	કૃદન્ત	કૃદન્ત	કૃદન્ત
ઊડવું	- ઊડતું	- ઊડેલું	- ઊડનારું
મૂકવું	- મૂકતું	- મૂકેલું	- મૂકનાર
શીખવું	- શીખતું	- શીખેલું	- શીખનાર
પીવું	- પીતું	- પીધેલું	- પીનાર

(ખ) એ જ રીતે વિશેષણ પરથી સંજ્ઞા બને ત્યારે મૂળ જોડણી ચાલુ રહે છે :

વિશેષણ	સંજ્ઞા
મીઠું	- મીઠાશ, મીઠાઈ
પીળું	- પીળાશ
હીણું	- હીણાપત
ઊણું	- ઊણાપ
ભૂરું	- ભૂરાશ
કૂણું	- કૂણાશ, કૂણાપ
ઢીલું	- ઢીલાશ
ચીકણું	- ચીકણાશ
ફીકું	- ફીકાશ
જૂઠું	- જૂઠાણું

વિદેશી શબ્દોની જોડણી

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં જેમ સંસ્કૃત અને તેમાંથી ઊતરી આવેલા શબ્દો છે તેમ અરબી- ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દો પણ સારી એવી સંખ્યામાં છે.

- (ક) અરબી- ફારસીના શબ્દો ગુજરાતીમાં લખતી વખતે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી :-
- (૧) અરબી - ફારસી શબ્દોમાં આવતા ક, ખ, ગ, જ, ફ વગેરેમાં અક્ષર નીચે બિંદી મુકાય છે; જેમ કે - આશિક, માશૂક, તકદીર, અખબાર, ખાનગી, ખાસિયત, આગાહી, અંદાજ, ફકીર, ફક્ત, ફરિયાદ વગેરે. પરંતુ ગુજરાતીમાં આવા શબ્દો લખતી વખતે સાદા-બિંદી વગરના- ક, ખ, ગ, જ, ફ વગેરે લખાય છે; જેમ કે- આશિક, માશૂક, તકદીર, અખબાર, ખાનગી, ખાસિયત, આગાહી, અંદાજ, આફત, ફકીર, ફરિયાદ વગેરે.
- (૨) જેમ સંસ્કૃત વ્યંજનાન્ત શબ્દો ગુજરાતીમાં અકારાન્ત લખાય છે (દા.ત. જગત્ નહિ પણ જગત) તે રીતે અરબી-ફારસીના શબ્દો પણ અકારાન્ત લખાય છે; જેમ કે :-
અકીક, અજબ, આલિશાન, ઈમારત, કાનૂન, કોશિશ, કોહિનૂર, ગુમ, ચાબૂક, જાસૂસ, ઝનૂન, તારીખ, દીવાલ, નસીબ, પુલ, બંદૂક, સાબિત વગેરે.
- (૩) શબ્દમાં વચ્ચે આવતા જે વર્ણ અકારવાળા ન હોય તેમાં “અ” ઉમેરીને જોડણી કરવામાં આવે છે; જેમ કે - અકબર (અકબર), અખબાર, અફલાતૂન, અરજી, આબકારી, આબરૂ, આસમાન, ઈલકાબ, કસરત, કારકુન, કુદરત, ખુશબો, ખિદમત, ગિરદી, ચકમક, ચરબી, જાનવર, તકરાર, તરકીબ, તસવીર, દરજી, દિલગીર, ફારસી, બાદશાહ, બિલકુલ, દૂરબીન વગેરે.

સામાન્ય રીતે અરબી-ફારસી શબ્દોની જોડણી પ્રચલિત ગુજરાતી ઉચ્ચારણ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; જેમ કે - અજમાયશ (આઝ્માયિશ), એકરાર, કાગળ, ગુનો, જમીન, જિંદગી, જુબાની, તહોમત, તાલીમ, તારીજ, દાખલો, નમૂનો, મહેનત, મહેસૂલ, મંજૂર, સિલક, હિસાબ વગેરે.

(ખ) ગુજરાતી લિપિમાં અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી ઉચ્ચાર પર આધારિત છે. આ માટે સામાન્ય માર્ગદર્શન રૂપે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી :-

- (૧) અંગ્રેજી શબ્દોના “a”, “o” જેવા પહોળા ઉચ્ચાર, અક્ષર પર ઊંઘી માત્રાથી “ ” થી દર્શાવવામાં આવે છે, જેમ કે, “ઓડિયન્સ”માં “ઓ” નો ઉચ્ચાર પહોળો છે. તેથી તે ઊંઘી માત્રાથી દર્શાવાય. એ જ રીતે, ઓડિટર, કોલેજ, કોર્પોરેશન, કોલ, બેન્ક, બોર્ડ, ગેરન્ટી, ડોંગ વગેરે શબ્દોની જોડણી કરવી.
- (૨) શબ્દમાં “i” કે “ing” હોય અને તેનો ઉચ્ચાર ડૂસ્વ “ઈ” જેવો થતો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે ડૂસ્વ “ઈ” લખાય છે; જેમ કે- કમિશન (Commision), નોટિસ, બિલ, સિનેમા, ટ્રાફિક, બોલિંગ (Bowling), બાઈન્ડિંગ, બિલ્ડિંગ વગેરે.
- (૩) શબ્દમાં “ea” કે “ee” કે “ei” હોય અને તેનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ “ઈ” જેવો થતો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે દીર્ઘ “ઈ” લખાય છે, જેમ કે - અપીલ (Appeal), ટી, સીટ, ટીમ, લીવ, લીક, લીગ, ફી (Fee), સી, ફીલ, નીડ, વ્હીલ, રિસીવ (Re-ceive), રિસીવર, ફોરીન વગેરે.
- (૪) શબ્દના અંતે “e”, “ee” કે “y” હોય ત્યારે જેમ ગુજરાતી શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે અંતે દીર્ઘ ‘ઈ’ કરવામાં આવે છે તે જ રીતે દીર્ઘ “ઈ” કરવો; જેમ કે એનેક્સી (Annexe), એગ્રી (Agree), ડિગ્રી, કમિટી, સોસાયટી (Society), યુનિટી, ક્વોલિટી, વેરાયટી વગેરે.

- (૫) શબ્દમાં “u” હોય અને તેનો ઉચ્ચાર ડ્રસ્વ “ઉ” જેવો થતો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે ડ્રસ્વ “ઉ” લખાય છે; જેમ કે- પુટ (Put), યુનિટ, યુનિટી, યુનિયન, યુનિવર્સલ, યુટોપિયા વગેરે.
- (૬) શબ્દમાં “oo” હોય અને તેનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ “ઊ” જેવો થતો હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે દીર્ઘ “ઊ” લખાય છે; જેમ કે - સ્કૂલ (School), નૂન, લૂમ, ટૂથ વગેરે.
પરંતુ Bookમાં ડ્રસ્વ “ઉ”- “બુક” લખાય છે.
- (૭) શબ્દમાં ‘x’ આવે ત્યારે “ક્ષ” નહિ પણ “ક્સ” લખાય છે; જેમ કે :- બોક્સ, (Box), ટેક્સ, ટેક્સી, ટેલેક્સ, ફેક્સ, ઈન્ડેક્સ, ઝેરોક્સ, ઓરથોડોક્સ, ટેક્સ્ટાઈલ, મિક્સર વગેરે.
- (૮) અંગ્રેજીના ઘણા શબ્દોમાં “st” હોય ત્યાં “સ્ટ” ઉચ્ચાર થતો હોય છે; જેમ કે- ઓગસ્ટ (August), પોસ્ટ, રજિસ્ટર, મિનિસ્ટર, પ્લાસ્ટર વગેરે. આવા શબ્દોમાં “સ્ટ” ને બદલે “ષ્ટ” લખવાની ભૂલ થતી જોવા મળે છે.
- (૯) બહુવચન ધરાવતા અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતીમાં લખતી વખતે બહુવચનસૂચક પ્રત્યય “s” - “સ” લખાતો નથી.
દા.ત. : “ચાર રીમ્સ કાગળ” નહિ પણ
“ચાર રીમ કાગળ.”
- (૧૦) જે અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં બદલાઈ ગયા હોય એવા શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખી શકાય ; જેમ કે-
હેડમાસ્ટર, પોસ્ટમાસ્ટર, પાકીટ, ટાંકી, બાટલી વગેરે.
સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી શબ્દો આપણાં રોજિંદા વ્યવહારમાં રૂઢ થઈ ગયા છે; જેમ કે કો-ઓડિટર, ઓનરરી, ઓપરેશન, ઓર્ડર, કેરોસીન, કલેક્ટર, કેલેન્ડર, કેસ, કલાર્ક, ગવર્નર, ગેસ, ચેક,

ટ્રસ્ટ, ટ્રેડમાર્ક, ટ્રેન, ડ્રાઈવર, ડીઝલ, પાર્લિમેન્ટ, પેટ્રોલ, પેન્શન, ફોટો, બસ, મેનેજર, મોટર, રેડિયો, લાઈસન્સ, સાઈકલ, સ્કૂટર, વોરંટ, વોર્ડ, હોટલ, હોસ્પિટલ વગેરે.

ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ વૈભવ

આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, સંસ્કૃત ઉપરાંત દેશની અન્ય ભાષા તેમજ વિદેશી ભાષાના ઘણા શબ્દોએ ગુજરાતીમાં સ્થાન મેળવ્યું છે અને ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ એ રીતે સમૃદ્ધ બન્યું છે.

ભાષા એ સતત વિકસતી પ્રક્રિયા છે. તેથી જરૂરિયાતો, શોધખોળો, સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય પરિસ્થિતિ તેમજ દેશવિદેશ સાથેના સંપર્કને પરિણામે નવા શબ્દો ઉમેરાતા જાય છે. કેટલાક શબ્દો પર્યાય રૂપે પ્રયોજાયા પછી ચલણી બની જતા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે -

અમલદારશાહી, નોકરશાહી, લોકશાહી, શ્વેતપત્ર, સામ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, આનંદમેળો, જનાદેશ, કાળું નાણું, કાળાબજાર વગેરે.

આમ, ગુજરાતી ભાષાએ અન્ય ભાષાના સંસ્કાર ઝીલીને, જરૂર પડ્યે તેમાં યુગાનુરૂપ ફેરફાર કરી પોતાના શબ્દવૈભવમાં અભિવૃદ્ધિ કરી છે.

શબ્દરચના

ભાષાનું શબ્દભંડોળ અન્ય ભાષાના શબ્દો અપનાવવાથી વધે છે, એ જ રીતે એક શબ્દ પરથી નવા શબ્દો રચાવાને પરિણામે પણ ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિ વધે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ધાતુ અને સંજ્ઞાને ઉપસર્ગ તથા પ્રત્યય લગાડવાથી ઘણા નવા શબ્દો બને છે. ગુજરાતીમાં પણ ક્રિયાપદ, સંજ્ઞા, વિશેષણ વગેરેને પ્રત્યયો લગાડવાથી નવા શબ્દો રચાય છે. આવો દરેક શબ્દ મૂળ શબ્દ કરતાં થોડો અલગ અર્થ દર્શાવે છે. થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ :-

- (૧) અટકાવવું (ક્રિયાપદ) પરથી - અટકાયત, અટકાયતી વગેરે.
- (૨) ઊડવું (ક્રિયાપદ) પરથી - ઊડણ, ઊડણ-ખાટલી, ઊડણ-માછલી, ઊડનાર, ઊડાઉ વગેરે.

- (૩) કહેવું (ક્રિયાપદ) પરથી - કહેવત, કહેવાતું, કહેનાર વગેરે.
- (૪) ગાળવું (ક્રિયાપદ) પરથી - ગળણી, ગળણું, ગળતર, ગળતિયું, ગળતી, ગળતેશ્વર વગેરે.
- (૫) ચઢવું (ક્રિયાપદ) પરથી - ચઢતી, ચઢિયાતું, ચઢનાર, ચઢાઈ, ચઢાઉ, ચઢાણ, ચઢામણી, ચઢાવણી વગેરે.
- (૬) જમવું (ક્રિયાપદ) પરથી - જમણ, જમણવાર, જમનાર વગેરે.
- (૭) ઝરવું (ક્રિયાપદ) પરથી - ઝરણ, ઝરણું, ઝરામણ, ઝરામણી વગેરે.
- (૮) વસવું (ક્રિયાપદ) પરથી - વસવાટ, વસવાયું વગેરે.
- (૯) તડફડ (સંજ્ઞા) પરથી - તડફડવું, તડફડાટ વગેરે.
- (૧૦) ધામધૂમ (સંજ્ઞા) પરથી - ધામધૂમિયું, ધામધૂમી વગેરે.
- (૧૧) નાક (સંજ્ઞા) પરથી - નાકલીટી, નાકાબંદી, નાકું, નાકેદાર વગેરે.
- (૧૨) પાટી (સંજ્ઞા) પરથી - પાટીદાર, પાટીદારણ, પાટીવાળો વગેરે.
- (૧૩) મૂઠ (સંજ્ઞા) પરથી - મૂઠિયું, મૂઠી, મૂઠો વગેરે.
- (૧૪) શરમ (સંજ્ઞા) પરથી - શરમજનક, શરમાવું, શરમાશરમી વગેરે.
- (૧૫) સાંકળ (સંજ્ઞા) પરથી - સાંકળવું, સાંકળિયું, સાંકળી, સાંકળું વગેરે.
- (૧૬) હાથ (સંજ્ઞા) પરથી - હાથકડી, હાથસાળ, હાથવણાટ, હથેળી, હથોટી, હથોડી વગેરે.

- (૧૭) સર (વિશેષણ) પરથી - સરતપાસ, સરનિરીક્ષક,
સરસેનાપતિ વગેરે.
- સર (અવ્યય) પરથી - કાયદેસર, પ્રમાણસર, વખતસર,
સમયસર વગેરે.

શબ્દ એ શક્તિનો પિંડ છે.

**

‘શબ્દ પોતાની સાથે આખી ભૂમિકા, સંસ્કૃતિ,
વારસો, સંસ્કારો, ખેંચી લાવે એટલે અમુક
છાપ પાડી શકે, અમુક વાતાવરણ ઊભું કરી
શકે, અમુક કાર્યો કરાવી શકે.’

- ફાધર વાલેસ

પ્રકરણ - ૩

વાક્યશુદ્ધિ-કેટલાક સામાન્ય નિયમો

શુદ્ધ લેખન માટે અક્ષરશુદ્ધિ (સાચા મરોડવાળા અક્ષર) અને શબ્દશુદ્ધિ (સાચી જોડણીવાળા શબ્દો) ઉપરાંત વાક્યશુદ્ધિ-શુદ્ધ વાક્ય અનિવાર્ય છે. કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ, વગેરે પદોની ઉચિત ગોઠવણીથી શુદ્ધ વાક્ય રચાય છે. સંસ્કૃતમાં કર્તા, ક્રિયાપદ વગેરેનું નિશ્ચિત સ્થાન નથી, જ્યારે ગુજરાતીમાં પ્રથમ કર્તા આવે, પછી કર્મ અને છેલ્લે ક્રિયાપદ આવે છે. અંગ્રેજી કરતાં પણ ગુજરાતીમાં આ દષ્ટિએ ફેર છે. અંગ્રેજીમાં ક્રિયાપદનું સ્થાન છેક છેલ્લે હોતું નથી.

સામાન્ય રીતે ગુજરાતીભાષી વ્યક્તિને લખાણ લખતી વખતે વાક્યમાં પદો ઉચિત ક્રમમાં ગોઠવવામાં ભૂલ થતી નથી, પરંતુ અમુક શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી વખતે કેટલાક નિયમો ધ્યાન બહાર જતા રહે ત્યારે ભૂલ થવા સંભવ રહે છે.

(૧) વાક્યમાં આવતો ભારદર્શક શબ્દ- “જ” આગળના કે પાછળના શબ્દમાં અલગ લખવો.

- દા.ત.** ૧. આ ફોટો ત્યાં જ મૂકવાનો છે.
૨. આ જ વ્યક્તિએ મને સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું.
૩. તે જ વિદ્યાર્થીએ હિંમત દાખવીને ગુંડાનો સામનો કર્યો હતો.

નોંધ : (૧) અહીં વાક્ય નં. ૨માં ‘આ’ની સાથે ‘જ’ લખીએ તો ‘આજ’ = આજનો દિવસ એવો અર્થ થાય. એવી જ રીતે વાક્ય નં. ૩માં ‘તે’ અને ‘જ’ ભેગાં લખીએ તો ‘તેજ’ = પ્રકાશ અર્થ થાય.

- (૨) માત્ર 'તેમજ' અને 'ભાગ્યેજ' શબ્દમાં 'જ' ભેગો લખાય છે.
- (૨) વાક્યમાં આવતો 'પણ' નો અર્થ સૂચવતો તથા અનિશ્ચિતતા દર્શાવતો શબ્દ 'ય'- આગળના શબ્દની સાથે જ ભેગો લખાય છે.
દા.ત. (૧) દેશના વિકાસમાં નાની વ્યક્તિનોય ફાળો પ્રશંસનીય છે.
 (૨) એ જોવા કેટલાય લોકો ઉમટ્યા.
- (૩) શબ્દને લાગતો વિભક્તિનો પ્રત્યય શબ્દથી અલગ ના પાડવો, પરંતુ ભેગો લખવો.
દા.ત. (૧) વર્ગમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે ?
 (૨) કર્મચારીઓની રજૂઆત સાંભળો.
- (૪) દ્વિરૂક્તિવાળા શબ્દો ભેગા લખવા.
દા.ત. સાથોસાથ, વારંવાર, કેટકેટલું, ભાતભાતના, જેમતેમ વગેરે.
- (૫) 'તોપણ' અને 'જોકે'- આ રીતે ભેગા લખવા.
- (૬) '-પૂર્વક', '-માત્ર', 'વત્', '-વશાત્' અને '-વિષયક' જે શબ્દ પછી આવે તે શબ્દની સાથે લખવા.
દા.ત. વિવેકપૂર્વક, જીવમાત્ર, વિધિવત્, નહિવત્, સંજોગવશાત્, કારણવશાત્, ભાષાવિષયક વગેરે.
- (૭) 'કે' છૂટો લખવો.
દા.ત. કારણ કે, કહ્યું કે, જેમ કે વગેરે.
- (૮) નામયોગી અવ્યયો છૂટા લખવા.
દા.ત. મારા થકી, શીખવા સારુ, દેશ માટે, વતન કાજે, રસ્તા ઉપર, ટેબલ નીચે, ઘરની અંદર, કચેરી સામે, પાણીમાંથી બહાર, મારી આગળ, તેની પાછળ વગેરે.

- (૯) સહાયકારક ક્રિયાપદો છૂટાં લખવાં.
દા.ત. લખે છે, લીધું હશે, મૂક્યું હતું વગેરે.
- (૧૦) સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં દરેક ક્રિયાપદ છૂટું લખવું.
દા.ત. લખી નાખ્યું, રહેવા દો, વાંચતો રહ્યો વગેરે.
- (૧૧) સમાસમાં પદ જોડીને લખવાં.
દા.ત. માબાપ, રાધાકૃષ્ણ, લાંબુંટૂંકું, હારજીત, જીવનયાત્રા, પંચતારક, શ્વેતપત્ર, વિદેશયાત્રા, પ્રતિદિન, યુદ્ધવિરામ વગેરે.
- વધુ અક્ષરવાળાં પદ હોય તો અર્થની સુગમતા માટે વચ્ચે લઘુરેખા દોરીને જુદાં પણ લખી શકાય.
દા.ત. વેપાર-વણજ, વૃત્તાંત-નિવેદક વગેરે.
- (૧૨) ‘વાર’ શબ્દ એના અર્થ પ્રમાણે ભેગો કે અલગ લખાય છે.
 (૧) ‘પ્રમાણે’ના અર્થમાં તે ભેગો લખાય છે.
 દા.ત. વિષયવાર, વિગતવાર, જિલ્લાવાર વગેરે.
 (૨) ‘વખત’ના અર્થમાં તે અલગ લખાય છે.
 દા.ત. એક વાર, ઘણી વાર, પાંચ વાર વગેરે.
 પરંતુ ‘વારંવાર’માં એ શબ્દના ભાગરૂપ હોવાથી ભેગો લખાય છે.
- (૧૩) ક્યારેક શબ્દો સમાનાર્થી હોય છે પણ તેમની અર્થછાયા જુદી જુદી હોય છે. આથી સંદર્ભ પ્રમાણે એનો ઉચિત ઉપયોગ થવો જોઈએ.
દા.ત. મુસાફરખાનું, ધર્મશાળા, અતિથિગૃહ, વિશ્રામગૃહ, પ્રતીક્ષાલય, આરામગૃહ, પથિકાશ્રમ.
 ‘અહીં કલેક્ટરનો મુકામ મુસાફરખાનામાં હતો’ એમ ન કહેવાય. ‘અહીં કલેક્ટરનો મુકામ અતિથિગૃહમાં હતો’ એમ ‘અતિથિગૃહ’ શબ્દ વાપરવો જ ઉચિત ગણાય.

(૧૪) 'ને', 'અને' 'તથા', 'તેમ', 'અથવા', 'કે', 'અગર', 'યા', જેવા સંયોજકોના ઉપયોગમાં ઘણીવાર ભૂલ થાય છે.

(ક) બે કે વધુ વસ્તુઓ, પદાર્થો કે વિચારો દર્શાવતા શબ્દના સમૂહ 'ને', 'અને', 'તથા', 'તેમજ' જેવા સંયોજકોથી જોડાય ત્યારે તેનું ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે અને ક્રિયાપદનું લિંગ-વસ્તુ, પદાર્થ કે વિચારોના લિંગ પ્રમાણે લખાય છે.

દા.ત. ૧. અસરગ્રસ્તોને દુકાન અને જમીનની ફાળવણી મળી રહે તે માટેના નિયમો અને પેટા-નિયમો તૈયાર કરાયા છે. (પુલિંગ)

૨. આ પહેલાંની તમામ યાદીઓ તેમજ વાંધાઅરજીઓ રદ કરી છે. (સ્ત્રીલિંગ)

૩. લોખંડના કબાટમાં પંચ, ટેગ તથા કાગળ મૂક્યાં છે. (અહીં નપુંસક લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને પુલિંગ-એમ ત્રણેય લિંગ છે. તેથી ક્રિયાપદ નપુંસક લિંગમાં આવે.)

(નોંધ :- આની વિશેષ સમજૂતી પ્રકરણ-૪માં આપી છે.)

(ખ) જ્યારે બે કે વધુ શબ્દો 'અથવા', 'કે', 'અગર', કે 'યા'થી જોડાય ત્યારે વાક્યના ક્રિયાપદનાં લિંગ અને વચન 'અથવા', 'કે', 'અગર' કે 'યા' પછી આવતા શબ્દનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે આવે છે.

દા.ત. ૧. મેં આ પત્ર કે ઠરાવ વાંચ્યો નથી.

૨. મેં એ જાહેરનામું અથવા યાદી વાંચી નથી.

૩. મેં એ ઠરાવો અગર યાદીઓ વાંચી નથી.

૪. તમે એ પાઠ યા કાવ્ય વાંચ્યું લાગતું નથી.

(૧૫) 'દરેક', 'પ્રત્યેક', 'હરેક' કે 'એકેએક' શબ્દ, જેના વિશેષણ તરીકે આવ્યો હોય તે શબ્દ (વિશેષ્ય) એકવચનમાં આવે.

- દા.ત. ૧. દરેક નાગરિકે પોતાનાં હક અને ફરજ પ્રત્યે સભાન રહેવું જોઈએ.
૨. આ ગામની પ્રત્યેક શેરીમાં પાણીના નળ છે.
૩. હરેક ખેડૂત વારાબંધી સિંચાઈનો લાભ લઈ શકશે.
૪. શાળાના એકેએક વિદ્યાર્થીએ ઉજવણીમાં ભાગ લીધો.

નોંધ :- આ વાક્યોમાં બહુવચનદર્શક નાગરિકોએ, શેરીઓમાં, ખેડૂતો, વિદ્યાર્થીઓએ- ન આવે.

વળી, તે શબ્દ કર્તા તરીકે હોય તો તેનું ક્રિયાપદ પણ એકવચનમાં આવે.

૫. દરેક વિદ્યાર્થી હાજર રહ્યો હતો.
૬. પ્રત્યેક ખેલાડી ઉત્સાહથી રમતો હતો.

નોંધ :- ઉપરનાં બંને વાક્યો (નં. ૫ અને ૬)માં કર્તાના વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદ એકવચનમાં જ રહેલું છે. અહીં બહુવચનનું રૂપ ન આવે.

(૧૬) ક્રિયાપદ કર્તાના લિંગ અનુસાર હોવું જોઈએ, કર્મના લિંગ પ્રમાણે નહિ.

૧. રવીન્દ્ર 'રામાયણ' નાટકમાં સીતા બની. (અશુદ્ધ)
રવીન્દ્ર 'રામાયણ' નાટકમાં સીતા બન્યો. (અશુદ્ધ)
૨. અવની 'હરિશ્ચંદ્ર તારામતી'માં હરિશ્ચંદ્ર બન્યો. (અશુદ્ધ)
અવની 'હરિશ્ચંદ્ર તારામતી'માં હરિશ્ચંદ્ર બની. (શુદ્ધ)

(૧૭) સમાન અર્થ ધરાવતા અલગ અલગ શબ્દો એક સાથે વાપરવા નહિ; જેમ કે-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
યથાશક્તિ પ્રમાણે	યથાશક્તિ; શક્તિ પ્રમાણે
સહકુટુંબ સાથે	સહકુટુંબ
સજ્જન માણસ	સજ્જન
હસ્તલિખિત અક્ષર	હસ્તાક્ષર
સુસ્વાગત	સ્વાગત
એલિસબ્રિજ પુલ	એલિસબ્રિજ, એલિસ પુલ
સવિનય સહ/સાથે	સવિનય
સાભાર સાથે/સહ	સાભાર
સાદર સહ	સાદર
મધ્યકાલીન યુગ	મધ્યકાલ અથવા મધ્યયુગ
આમરણાંત	આમરણ

(૧૮) શબ્દોનો અયોગ્ય ઉપયોગ

અયોગ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળતો નથી અને હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી આ અંગે યોગ્ય કાળજી લેવી જોઈએ.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧. કર્તાએ વાતનું છેવટ આણ્યું છે.	૧. કર્તાએ વાર્તાનો અંત આણ્યો છે.
૨. અહીં ચાર રસ્તાનું મિલન થાય છે.	૨. અહીં ચાર રસ્તા મળે છે.
૩. બે ભાગીદારોએ સલાહ કરી.	૩. બે ભાગીદારોએ સુલેહ કરી.

(૧૯) શબ્દોની અયોગ્ય ગોઠવણી

વાક્યમાં શબ્દો યોગ્ય ક્રમમાં મુકાયા ન હોય તો તેનાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળશે નહિ અને તેથી તે યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

૧. કર્મચારીઓ એક ખંડમાં હિસાબનું કામ કરતા એકઠા થયા. (અશુદ્ધ)

હિસાબનું કામ કરતા કર્મચારીઓ એક ખંડમાં એકઠા થયા. (શુદ્ધ)

૨. એક કુમાર નામે છોકરો હતો. (અશુદ્ધ)

કુમાર નામે એક છોકરો હતો. (શુદ્ધ)

૩. ધાતુ ગરમી અને ઠંડીથી સંકોચાય છે અને ફૂલે છે. (અશુદ્ધ)

ધાતુ ગરમીથી ફૂલે છે અને ઠંડીથી સંકોચાય છે. (શુદ્ધ)

(૨૦) એક જ શબ્દના બે વિભાગ કરીને લખવામાં આવે, તો વિભાજિત થયેલા શબ્દોથી વાક્યનો અર્થ બદલાઈ જાય છે.

દા.ત. ૧. મા ગણી સ્વીકારો તો આભાર.

માગણી સ્વીકારો તો આભાર.

૨. તે મને આપો.

તેમને આપો.

૩. આ દેશને માન આપો.

આદેશને માન આપો.

(૨૧) ‘જો. તો’, ‘જ્યારે ત્યારે’, ‘જ્યાં..... ત્યાં’, ‘જેમ..... તેમ’, ‘જેમ જેમ.....તેમ તેમ’, અને જ્યારે..... તેમ અને ત્યારે’ જેવા જોડકારૂપ શબ્દોમાં આગળના શબ્દો ન

વાપરીએ તો પણ અર્થમાં ફેર પડતો નથી. અંગ્રેજીમાં if પછી then, when પછી then, wherever પછી therever મુકાતો નથી. આગળના શબ્દમાં પાછળના શબ્દનો અર્થ આવી જાય છે. એ જ રીતે ગુજરાતી ભાષાની ખાસિયત પ્રમાણે પાછળના શબ્દમાં આગળના શબ્દનો અર્થ આવી જાય છે. તેથી તેનો ઉપયોગ જરૂરી લાગે ત્યાં કરવો અને બિન-જરૂરી લાગે ત્યાં ટાળવો.

- દા.ત.** ૧. તમે વહેલા આવશો **તો** વહેલા જઈ શકશો.
 ૨. તમે આ પેશગી ભરપાઈ કરશો **ત્યારે** જ તમને બીજી પેશગી મળશે.
 ૩. પરિશ્રમ છે **ત્યાં** સિદ્ધિ છે.
 ૪. **જેમ** રહેંટ ઉપર નીચે ફર્યા કરે છે **તેમ** જીવનની ઘટમાળ પણ ફર્યા કરે છે.
 ૫. મંજૂરી મળે **તેમ તેમ** તબક્કાવાર તેનો અમલ થાય છે.
 ૬. જગ્યાઓ ખાલી પડે **તેમ અને ત્યારે** બઢતી આપવી.

(૨૨) વિરામચિહ્નોનો અયોગ્ય ઉપયોગ

(૧) વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે, નહિ તો, તેનાથી ખોટું અર્થઘટન થવા સંભવ છે.

દા.ત. અહીં ગંદકી **કરવી, નહિ** કરનાર ને શિક્ષા થશે. (અશુદ્ધ)
 અહીં ગંદકી **કરવી નહિ, કરનારને** શિક્ષા થશે. (શુદ્ધ)

(૨) કેટલીક વાર વાક્યમાં પ્રશ્નસૂચક શબ્દો- કયા, કેવા, કેટલાક વગેરે વપરાયા હોય પણ વાક્યનો અર્થ પ્રશ્નસૂચક ન હોય ત્યારે પ્રશ્નાર્થચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવામાં સાવચેતી રાખવી.

દા.ત. પોતાના ઉદ્દેશો કયા છે ? એ પરિપૂર્ણ કરવા કયો માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ ? એના વિકલ્પો કેવા હોઈ શકે ? વગેરે બાબતોની ચર્ચા થઈ. (અશુદ્ધ)

પોતાના ઉદ્દેશો કયા છે, એ પરિપૂર્ણ કરવા કયો માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ, એના વિકલ્પો કેવા હોઈ શકે વગેરે બાબતોની ચર્ચા થઈ. (શુદ્ધ)

(૨૩) વિશેષણનો ઉપયોગ

(૧) વિશેષણ હંમેશાં વિશેષ્યની પહેલાં મુકાય.

દા.ત. ૧. અહીં સ્વદેશી સિલાઈના દોરા મળે છે. (અશુદ્ધ)

અહીં સિલાઈ માટેના સ્વદેશી દોરા મળે છે. (શુદ્ધ)

૨. સરકારી મહિલાઓ માટેના છાત્રાલયનું બાંધકામ ચાલુ છે. (અશુદ્ધ)

મહિલાઓ માટેના સરકારી છાત્રાલયનું બાંધકામ ચાલુ છે. (શુદ્ધ)

(૨) વિકારી વિશેષણ વિશેષ્યના લિંગ પ્રમાણે બદલાય છે.

દા.ત. ૧. તમે શું સલાહ આપો છો ? (અશુદ્ધ)

તમે શી સલાહ આપો છો ? (શુદ્ધ)

૨. આ યોજનાનો અમલ કરવાથી શું લાભ થશે ? (અશુદ્ધ)

આ યોજનાનો અમલ કરવાથી શો લાભ થશે ? (શુદ્ધ)

(૩) વિકારી વિશેષણ વાક્યાંશ કે પેટા-વાક્ય સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય તો તે નપુંસક લિંગમાં આવે. આવા વાક્યનું ક્રિયાપદ પણ નપુંસક લિંગમાં આવે.

- દા.ત. ૧. દેખાવ પરથી વ્યક્તિની પ્રતિભાનો સાચો ક્યાસ
કાઢવો સહેલો નથી. (અશુદ્ધ)
દેખાવ પરથી વ્યક્તિની પ્રતિભાનો સાચો ક્યાસ
કાઢવાનું સહેલું નથી. (શુદ્ધ)
૨. અપશબ્દો બોલવા સારા ગણાતા નથી. (અશુદ્ધ)
અપશબ્દો બોલવા એ સારું ગણાતું નથી. (શુદ્ધ)

(૨૪) ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનો ઉપયોગ

સામાન્ય રીતે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ક્રિયાપદની પહેલાં-ક્રિયાપદની નજીક મુકાય છે.

- દા.ત. ૧. કેવી રીતે તમે આટલું સરસ ભરતકામ કર્યું? (અશુદ્ધ)
તમે આટલું સરસ ભરતકામ કેવી રીતે કર્યું? (શુદ્ધ)
૨. કેમ કામ કરવાને બદલે ફરવા જાઓ છો? (અશુદ્ધ)
કામ કરવાને બદલે ફરવા કેમ જાઓ છો? (શુદ્ધ)
૩. તેણે જવાનું જલદી છે. (અશુદ્ધ)
તેણે જલદી જવાનું છે. (શુદ્ધ)

(૨૫) એક સાથે બે જુદી જુદી ક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ

(૧) વાક્યમાં બે જુદી જુદી ક્રિયાઓ એક સાથે દર્શાવી હોય ત્યારે એક જ ક્રિયાપદનું રૂપ ન મુકાય. અલગ અલગ ક્રિયા માટે અલગ અલગ ક્રિયાપદનાં રૂપ મુકાય.

દા.ત. આવું કૌશલ અને ઉદ્યમ કરો, તો કામ દીપી ઊઠે.
(અશુદ્ધ)

આવું કૌશલ ખીલવો અને ઉદ્યમ કરો, તો કામ દીપી ઊઠે. (શુદ્ધ)

(૨) બે ક્રિયા દર્શાવવા માટે બે ક્રિયાપદ મૂક્યાં હોય ત્યારે દરેક ક્રિયાપદ માટે કર્તાનું અલગ રૂપ મુકાય છે.

દા.ત. રાષ્ટ્રપતિ વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ગયા અને ત્યાં મનનીય પ્રવચન કર્યું. (અશુદ્ધ)

રાષ્ટ્રપતિ વિશ્વશાંતિ પરિષદમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે મનનીય પ્રવચન કર્યું. (શુદ્ધ)

(૨૬) કેટલાક સમાન જણાતા શબ્દો છે જેના ઉપયોગમાં ભૂલ થતી જોવા મળે છે. આવા શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :-

(૧) હોઈ-હોય :-

આ બે શબ્દો ખોટી રીતે એક બીજાને બદલે વાપરવાની ભૂલ થતી હોય છે.

આ બંને શબ્દો “હોવું”નાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ છે. “હોઈ” એ શબ્દ થઈ ચૂકેલી ક્રિયા દર્શાવે છે અને તેનો અર્થ ‘તેથી’, ‘આથી’, ‘આમ હોવાથી’ વગેરે થાય છે. “હોય” એ શબ્દ “હોવું”નું ક્રિયાપદી રૂપ છે અને તેમાં કાળ વગેરે પ્રમાણે ફેરફાર થતો રહે છે (જેમ કે- “હતું”, “હશે” વગેરે). તેનો અર્થ “હોવું તે” થાય છે. આમાં ઉચ્ચારસામ્યને લીધે ભૂલ થાય છે.

દા.ત. ૧. આ અંગે હુકમો થઈ ચૂક્યા હોઈ કાગળો ફાઈલ કરવા.

૨. અદ્યતની પરિસ્થિતિ હોઈ રાહતકામો તાત્કાલિક શરૂ કરાવવાં જોઈએ.

નોંધ :- આ બંને વાક્યો (નં. ૧ અને ૨)માં “હોય” ન લખાય.

૩. લોહું ગરમ હોય ત્યારે તેને તરત ટીપવું જોઈએ.

૪. શિયાળામાં ઠંડી પડતી હોય છે.

નોંધ :- આ બંને વાક્યો (નં. ૩ અને ૪)માં “હોઈ” ન લખાય. આ જ રીતે ભરાઈ-ભરાય, ગભરાઈ-ગભરાય, લખાઈ-લખાય વગેરેમાં ભૂલ ન થાય તેની કાળજી રાખવી.

(૨) કર્યે-કરે :-

આ બંને શબ્દો “કરવું”નાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો છે. ‘કર્યે’ એટલે ‘કરવાનું ચાલુ રાખવું’. ‘કરે’ એટલે ‘કરવું તે’; આ શબ્દ ‘કરવું’નું ક્રિયાપદી રૂપ છે. તેમાં કાળ વગેરે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે (જેમ કે- ‘કર્યું’, ‘કરશે’ વગેરે). આમાં ઉચ્ચારસામ્યને લીધે ભૂલ થાય છે.

- દા.ત. ૧. નસીબ પર આધાર રાખ્યા વિના કર્મ કર્યે જવું જોઈએ. (અહીં “કરે” ન લખાય)
૨. જે કામ કરે તેની ભૂલ થાય. (અહીં “કર્યે” ન લખાય)

(૩) જણાયે-જણાવે-જણાવ્યે :-

‘જણાયે’ શબ્દ ‘જણાવું’ ક્રિયાપદનું રૂપ છે. તેનો અર્થ- ‘માલૂમ પડવું’, ‘જાણ થવી’- થાય છે, જ્યારે ‘જણાવે’ અને ‘જણાવ્યે’ શબ્દો ‘જણાવવું’ ક્રિયાપદનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ છે. ‘જણાવે’ એટલે ‘જાણ કરવી તે’. આ શબ્દ ‘જણાવવું’નું ક્રિયાપદી રૂપ છે. તેમાં કાળ વગેરે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે (જેમ કે, ‘જણાવ્યું’, ‘જણાવશે’ વગેરે). ‘જણાવ્યે’ એટલે ‘જણાવીને’. સામાન્ય રીતે તે ‘વગર’ શબ્દ સાથે વપરાય છે અને નકારાત્મક અર્થમાં વપરાય છે; જેમ કે- ‘વગર જણાવ્યે’ અર્થાત્ ‘જાણ કર્યા વિના’. આમાં ઉચ્ચારસામ્યને લીધે ભૂલ થાય છે.

- દા.ત. ૧. જરૂર જણાયેથી પુસ્તક મંગાવવામાં આવશે. (અહીં ‘જણાયેથી’ એટલે ‘જણાય-જાણ થાય ત્યારે’)

૨. એ એની જરૂરિયાત જણાવે તો અંદાજ કાઢી શકાય. (અહીં 'જણાવે' એટલે 'જાણ કરે')
૩. જરૂરિયાત જણાવ્યેથી પુસ્તકો મોકલી આપવામાં આવશે. (અહીં 'જણાવ્યેથી' એટલે 'જાણ કરે ત્યારે')
૪. વગર જણાવ્યે કચેરીમાં ગેરહાજર રહેવું જોઈએ નહિ. (અહીં 'જણાવે' ન લખાય)

(૪) વાગે-વાગ્યે :-

'વાગે' એટલે 'ઈજા થાય', 'અથડાય'. તે 'વાગવું' ક્રિયાપદનું રૂપ છે, જ્યારે 'વાગ્યે' એટલે 'સમય થયે'.

- દા.ત.** ૧. રમતાં રમતાં કદાચ દડો તેમને વાગે.
૨. ગ્રંથાલય સાંજે છ વાગ્યે બંધ થાય છે.

(૫) જોઈએ છે - જોઈએ છીએ :-

જ્યારે કોઈ વસ્તુની જરૂરિયાત હોય ત્યારે 'જોઈએ છે' એવો પ્રયોગ થાય છે અને જોવાની ચાલુ ક્રિયા માટે પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં 'જોઈએ છીએ' શબ્દપ્રયોગ થાય છે.

- દા.ત.** ૧. મારે એક સારું મકાન જોઈએ છે.
૨. અમે આકાશમાં તારા જોઈએ છીએ.

(૬) અમે - આપણે :-

આ બંને શબ્દો સર્વનામ 'હું'નાં બહુવચનનાં રૂપ છે. 'અમે' શબ્દમાં જેને સંબોધીને વાત થતી હોય એનો સમાવેશ થતો નથી. પરંતુ 'આપણે' શબ્દમાં કહેનાર/ લખનાર અને સાંભળનાર/ વાંચનાર બંનેનો સમાવેશ થાય છે. 'આપણે' ગુજરાતી ભાષાની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. અનુવાદ કરતી વખતે સંદર્ભ પ્રમાણે શબ્દનો ઉપયોગ કરવાની કાળજી લેવી જોઈએ.

- દા.ત.** ૧. એણે કહ્યું, **અમે** દૂધમંડળીના સભ્યો છીએ.
૨. પ્રમુખે સભાને સંબોધતાં કહ્યું કે સંસ્થાના વિકાસ માટે **આપણે** પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

(૭) તેને - તેણે અને તેમને- તેમણે :-

‘તે’ સર્વનામને બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતાં એકવચનમાં **તેને** અને બહુવચનમાં **તેમને** રૂપ બને છે, જ્યારે ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતાં એકવચનમાં **તેણે** અને બહુવચનમાં **તેમણે** રૂપ બને છે.

- દા.ત.** ૧. મેં **તેને** પુસ્તક આપ્યું. (બીજી વિભક્તિ-એકવચનનું રૂપ)
૨. **તેણે** મને પુસ્તક આપ્યું. (ત્રીજી વિભક્તિ-એકવચનનું રૂપ)
૩. મેં **તેમને** પુસ્તક આપ્યું. (બીજી વિભક્તિ-બહુવચનનું રૂપ)
૪. **તેમણે** મને પુસ્તક આપ્યું. (ત્રીજી વિભક્તિ-બહુવચનનું રૂપ)

(૮) ક્યાં - ક્યાં :-

આ બંને શબ્દોની જોડણીમાં અને ઉચ્ચારમાં સામ્ય દેખાય છે, પરંતુ ‘ક્યાં’ જોડાક્ષર છે. તેમાં ‘ક’ ‘યા’ સાથે જોડાયેલો છે. આ શબ્દ સ્થળ દર્શાવે છે. તે અવ્યય છે, જ્યારે ‘ક્યાં’ - ‘ક્યું’નું બહુવચનનું રૂપ છે. તે વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. બંને શબ્દો પ્રશ્નવાચક અર્થ દર્શાવે છે.

- દા.ત.** ૧. તમે **ક્યાં** ગયા હતા ? (ક્યાં = કઈ જગ્યાએ)
૨. તમે **ક્યાં** પુસ્તકો ખરીદ્યા ? (ક્યાં પુસ્તકો=પુસ્તકોનાં નામ, પ્રકાર વગેરે અંગે પ્રશ્ન)

(૯) સંબંધિત-સંબંધી :-

આ બંને શબ્દો ‘સંબંધ’ શબ્દ પરથી બનેલા છે. ‘સંબંધિત’ વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ - ‘સંબંધ ધરાવતું’, ‘-ની સાથે સંકળાયેલું’-

થાય છે. ‘સંબંધી’ વિશેષણ અને અવ્યય બંને છે. વિશેષણ તરીકે તેનો અર્થ - ‘સંબંધવાળું’ અને ‘સગપણવાળું’, ‘સગું’- થાય છે. પરંતુ અવ્યય તરીકે તેનો અર્થ ‘-ને વિશે’, ‘-ની બાબતમાં’, ‘ના સંબંધમાં’ થાય છે.

દા.ત. ૧. તાલીમ વર્ગો આગામી મહિનાની પંદરમી તારીખથી શરૂ થશે. **સંબંધિત** કર્મચારીઓએ તે માટે પૂર્વ-તૈયારી કરવી.

(‘સંબંધિત’- કર્મચારીઓનું વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ- તાલીમ વર્ગોની કામગીરી સાથે સંબંધ ધરાવતા કર્મચારીઓ-એવો થાય છે.)

૨. આ કલમમાં મિલકતના ભોગવટા **સંબંધી** જોગવાઈઓ છે.

(‘સંબંધી’ અવ્યય છે અને તેનો અર્થ-ભોગવટાની બાબતમાં, ભોગવટાવિષયક-થાય છે.)

-ને વિશે, -ને માટે, -ને અંગે, -ની બાબતમાં જેવા અર્થમાં લખવાનું હોય ત્યારે ‘સંબંધી’ લખાય. પરંતુ આ રીતે અવ્યયના અર્થમાં ‘સંબંધિત’ લખાતું હોવાની ભૂલ ઘણીવાર જોવા મળે છે, ઉદાહરણ તરીકે- ‘વિદ્યાર્થીઓએ ઉપયોગી પુસ્તકો સંબંધિત જાણકારી રાખવી જોઈએ’- એવું ન લખાય, અહીં ‘પુસ્તકો સંબંધી જાણકારી’- એમ લખાય.

(૧૦) પહેલાં - પહેલા :-

‘પહેલાં’ અવ્યય છે. તેનો અર્થ- ‘અગાઉ’, ‘પૂર્વે’ થાય છે. તે સમય દર્શાવે છે. જ્યારે ‘પહેલા’ વિશેષણ છે. તે ‘પહેલું’ - નું રૂપ છે અને તે ક્રમ, દરજ્જો દર્શાવે છે.

દા.ત. ૧. તમે મારા કરતાં **પહેલાં** આવી ગયા.

૨. **પહેલાં** અહીં મહેલ હતો, હવે ખંડેર છે.

૩. કેરવી **પહેલા** નંબરે પાસ થઈ.

અહીં પ્રથમ બે વાક્યોમાં સમયનો નિર્દેશ છે. ત્યાં ‘પહેલાં’ જ આવે, ‘પહેલા’ ન આવે. ત્રીજા વાક્યમાં ક્રમનો નિર્દેશ છે. ત્યાં પ્રથમ નંબરનો અર્થ હોવાથી ‘પહેલાં’ ન આવે.

(૧૧) સારું - સારુ :-

‘સારું’ વિશેષણનું નપુંસક લિંગનું રૂપ છે. તેનો અર્થ- ‘સુંદર’, ‘સરસ’, ‘સારી ગુણવત્તા ધરાવતું’ થાય છે, જ્યારે ‘સારુ’ નામયોગી અવ્યય છે અને તેથી અવિકારી રૂપ છે. તેનો અર્થ- ‘-ને માટે’, ‘-ને કાજે’, ‘-ને વાસ્તે’ - થાય છે.

- દા.ત.** ૧. તેનું કામ ખરેખર **સારું** છે.
 ૨. સીમાનું ફોક ખૂબ **સારું** છે.
 ૩. તમે મારા **સારુ** શું લાવ્યા ?
 ૪. મેં શીખવા **સારુ** ખૂબ પુરુષાર્થ કર્યો.

(૧૨) વટાઉ-વટાવ :-

આ બંને શબ્દો ‘વટાવવું’ પરથી બનેલા છે. ‘વટાઉ’ વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ- ‘વટાવવા યોગ્ય’, ‘વટાવી શકાય તેવું’- થાય છે, જ્યારે ‘વટાવ’ સંજ્ઞા છે અને તેનો અર્થ- ‘વળતર’, ‘કપાત’ - થાય છે.

- દા.ત.** ૧. નિગમે **વટાઉ** બોન્ડ પાડ્યાં છે.
 ૨. વિદેશના ચેક પર બેન્કો **વટાવ** કાપે છે.

(૧૩) વિટંબણા - વિટંબના :-

‘વિટંબણા’ એટલે ‘મુશ્કેલી’, ‘દુઃખ’, જ્યારે ‘વિટંબના’ એટલે ‘ઉપહાસ’, ‘મશ્કરી’.

- દા.ત.** ૧. કેટકેટલી **વિટંબણા** ભોગવ્યા પછી હવે એને શાંતિ મળી.
 ૨. વિસ્થાપિતો માટે તો આ એક વિધિની **વિટંબનારૂપ** બાબત બની.

કેટલીક વાર આ શબ્દના પ્રયોગમાં અવળાસવળી થતી જોવા મળે છે, તો કેટલીક વાર 'વિટંબણા'માં 'ણા'ની જગ્યાએ 'ના' (વિટંબના) અને 'વિટંબના'માં 'ના'ની જગ્યાએ 'ણા' (વિટંબણા) જેવી ભૂલ જોવા મળે છે. જો કે 'વિટંબણા'નો અર્થ 'વિટંબણા' થાય છે. તેથી વિટંબણાને સ્થાને વિટંબણા લખાય, તો વાંધો ન આવે.

(૧૪) અમાનત-અનામત :-

સામાન્ય રીતે, 'અમાનત' શબ્દ 'થાપણ', 'સાયવવા માટે સોંપેલી વસ્તુ'ના અર્થમાં વપરાય છે; જ્યારે 'અનામત' શબ્દનો એક અર્થ 'થાપણ' થાય છે અને બીજો અર્થ કોઈ બાબત માટેની 'અલગ નિશ્ચિત વ્યવસ્થા' (Reservation) થાય છે. તેથી 'અનામત'ને બદલે 'અમાનત' શબ્દ વપરાય નહિ.

- દા.ત.** ૧. હું એને તમારી **અમાનત**ની જેમ સાયવીશ.
૨. પંચાયતોમાં ૩૩ ટકા બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે **અનામત** રાખવાની છે. (અહીં 'અમાનત' ન લખાય)

(૧૫) લક્ષ્ય - લક્ષ :-

સામાન્ય રીતે 'લક્ષ્ય' અને 'લક્ષ્યાંક' શબ્દો 'ધ્યેય'ના અર્થમાં વપરાય છે, જ્યારે 'લક્ષ' શબ્દ 'ધ્યાન'ના અર્થમાં વપરાય છે.

- દા.ત.** ૧. એનું **લક્ષ્ય** પોતાના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત બનવાનું છે.
૨. આ હકીકત પરત્વે હું આપનું **લક્ષ** દોરું છું.

જો કે, શબ્દકોશોમાં આ બંને શબ્દોના વિવિધ અર્થો આપ્યા છે. એની સાથોસાથ સમાન અર્થ તરીકે 'ધ્યાન' અને 'ધ્યેય' બંને છે. છતાં, સામાન્ય રીતે, આ બંને શબ્દો એકબીજાને બદલે વપરાતા નથી.

(૧૬) અંદાજ-અંદાજિત:-

'અંદાજ', એ 'અંદાજ' પરથી બનેલું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ 'અંદાજ' પરથી નક્કી કરેલું, 'અંદાજ દર્શાવતું' થાય છે.

‘અંદાજિત’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોને ‘ઈત’ પ્રત્ય લગાડીને વિશેષણ બનાવાતું હોય છે. તેથી એવા જ ભ્રમમાં રહીને આ ફારસી શબ્દને ‘ઈત’ પ્રત્ય લગાડવામાં આવે છે.

દા.ત. આ યોજનાના અંદાજ ખર્ચની વિગતો જણાવશો.

(અહીં ‘અંદાજિત’ ખર્ચ ન લખાય.)

(૧૭) સંગૃહીત - સંગ્રહિત :-

‘સંગૃહીત’ ‘સમ્+ગ્રહ’ પરથી બનેલું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ- સંગ્રહ કરેલું- થાય છે. આ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં એનો ઉપયોગ થતો નથી.

‘સંગ્રહિત’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી. પરંતુ ‘સંગ્રહ’ શબ્દને ‘ઈત’ પ્રત્ય લગાડીને ‘સંગ્રહ કરેલું’ના અર્થમાં ‘સંગ્રહિત’ શબ્દ ખોટી રીતે વાપરવામાં આવે છે.

દા.ત. ‘સંગ્રહિત અનાજમાં જીવાત પડી’- આ રીતે ન લખાય પરંતુ ‘સંગ્રહ કરેલા અનાજમાં જીવાત પડી’. - એમ લખાય.

(૧૮) સ્મૃષ્ટા - સૃષ્ટા :-

‘સ્મૃષ્ટા’ એટલે ‘રચનાર’, ‘સૃષ્ટિ રચનાર-ઈશ્વર’. ‘સૃષ્ટા’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી. પરંતુ ‘સૃષ્ટિ’ સર્જનાર ‘સૃષ્ટા’ જેવો શબ્દ ખોટી રીતે વાપરવામાં આવે છે. કાં તો ‘સ્મૃષ્ટા’ લખાય અથવા ‘સૃષ્ટિકર્તા’ લખાય.

(૧૯) વેળાસર - વહેલાસર :-

‘વેળાસર’ એટલે ‘સમયસર’, ‘યોગ્ય વખતે’. ‘વહેલાસર’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી. પરંતુ ‘વહેલા’ પરથી ‘વહેલાસર’ શબ્દ બનાવીને ખોટી રીતે વાપરવામાં આવે છે.

દા.ત. ૧. વેળાસર આવજો.

અથવા

૨. સવેળા આવજો.

આ બંને વાક્યોમાં 'નિર્ધારિત સમય'નો અર્થ છે.

૩. વહેલા આવજો.

અહીં 'નિર્ધારિત સમય કરતાં પહેલાં'નો અર્થ છે. આમ, બેમાંથી જે અર્થ અભિપ્રેત હોય તે પ્રમાણે કહેવાય. પરંતુ 'વહેલાસર આવજો' એવું કહેવાય નહિ.

(૨૦) સરતચૂક - શરતચૂક :-

'સરતચૂક' એટલે 'ધ્યાન બહાર જવું', 'ભૂલી જવું'. સરત=ધ્યાન અને ચૂક=ભૂલ પરથી આ શબ્દ બન્યો છે. પરંતુ એને બદલે ખોટી રીતે 'શરતચૂક' શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. 'શરત' એટલે 'બોલી', 'કરાર'. શરતનામું, શરતબંદી-શરતબંધી, શરતભંગ જેવા શબ્દો છે, પણ 'શરતચૂક' જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી.

દા.ત. મારી સરતચૂકથી તમને આમંત્રણ આપવાનું રહી ગયું.

(અહીં 'શરતચૂક' ન લખાય)

(૨૧) ભવન - ભુવન :-

આ બન્ને શબ્દો પૈકી 'ભુવન' શબ્દ વધારે પ્રચલિત છે અને 'ભવન' શબ્દ પ્રયોજવાનો હોય ત્યાં પણ 'ભુવન' શબ્દ વપરાતો હોવાનું ધ્યાન પર આવે છે. 'ભવન' એટલે 'મકાન' અને 'ભુવન' એટલે 'જગત', 'લોક'. ઉદ્યોગભવન, કૃષિભવન, જેવાં મકાનોનાં નામમાં હંમેશાં 'ભવન' આવે, 'ભુવન' ન આવે. 'ત્રિભુવન' (ત્રણ લોક), ભુવનેશ્વર (જગતના ઈશ્વર), ભુવનેશ્વરી (જગતની ઈશ્વરી) જેવા શબ્દમાં 'ભુવન' આવે. ધાર્મિક લખાણો અને ઉલ્લેખોમાં આ શબ્દ જોવા મળે છે.

(૨૨) નિદેશ - નિર્દેશ અને નિદેશક - નિર્દેશક :-

આ શબ્દો પૈકી, 'નિર્દેશ' અને 'નિર્દેશક' શબ્દો વધારે પ્રચલિત છે, જ્યારે 'નિદેશ' અને 'નિદેશક' શબ્દો સરકારી - વહીવટી લખાણમાં જોવા મળતા શબ્દો છે.

'નિદેશ' એટલે 'આદેશ', 'નિયમન', જ્યારે 'નિર્દેશ' એટલે 'ઉલ્લેખ'. તેનો બીજો અર્થ 'આજ્ઞા' પણ થાય છે. પરંતુ મોટે ભાગે 'ઉલ્લેખ કરવો', 'દર્શાવવું' જેવા અર્થમાં 'નિર્દેશ' શબ્દ વપરાય છે. 'અંગુલિનિર્દેશ' શબ્દ પણ આ જ અર્થમાં છે.

અંદાજપત્રમાં 'નિદેશ અને વહીવટ' જેવું શીર્ષક આવે છે, ત્યાં ભૂલથી 'નિર્દેશ અને વહીવટ' લખાતું જોવા મળે છે. અહીં 'નિર્દેશ' ન લખાય, કેમ કે નિયમનનો અર્થ સૂચવતું શીર્ષક છે.

એ જ રીતે 'નિદેશક' શબ્દ 'નિયમન કરનાર'- નો અર્થ સૂચવે છે, જ્યારે 'નિર્દેશક' એટલે 'નિર્દેશ કરનાર', 'સંકેત આપનાર', 'માર્ગદર્શન આપનાર'. હિંદીમાં Director - નિયામક માટે 'નિદેશક' અને Director General- મહાનિયામક માટે 'મહાનિદેશક' શબ્દ છે. તેથી ગુજરાતીમાં પણ અમુક હોદ્દાનો ઉલ્લેખ આ શબ્દો દ્વારા થાય છે. પરંતુ આવા શબ્દો બહુ પ્રચલિત નહિ હોવાથી ભૂલથી 'નિર્દેશક' અને 'મહાનિર્દેશક' લખાતું હોવાનું જોવા મળે છે; જેમ કે- 'પોલીસ મહાનિર્દેશક'. આ શબ્દ ખોટો છે. 'પોલીસ મહાનિદેશક' લખાય.

'નિર્દેશક' શબ્દ પણ Director ના અર્થમાં જ પ્રયોજાય છે. પણ તે માર્ગદર્શન આપનારનો ભાવ સૂચવે છે. ફિલ્મ વગેરેમાં નિર્માતા-નિર્દેશકનો જે ઉલ્લેખ આવે છે તે આ અર્થમાં હોય છે.

(૨૩) પ્રારંભક - પ્રારંભિક :-

'પ્રારંભક' એટલે 'પ્રારંભ કરનાર' અને 'પ્રારંભિક' એટલે 'પ્રારંભના- શરૂઆતના તબક્કાનું'. 'પ્રારંભક' સંજ્ઞા છે, જ્યારે

‘પ્રારંભિક’ વિશેષણ છે. કોઈ લાંબા ગાળાના આયોજનની શરૂઆત રૂપે જે યોજના હોય તેને ‘પ્રારંભિક યોજના-પરિયોજના’ (Pilot Project) કહેવાય છે. આવી યોજના માટે ભૂલથી ‘પ્રારંભિક યોજના’ લખાતું હોવાનું જોવા મળે છે, ‘પ્રારંભિક’ શબ્દ શિક્ષણ, અવસ્થા, તબક્કો વગેરેના વિશેષણ રૂપે આવે છે.

(૨૪) જીત - જિત :-

ઉચ્ચારસામ્ય ધરાવતા આ બંને શબ્દોમાં જોડણી બદલાતાં અર્થ બદલાય છે. ‘જીત’ એટલે ‘વિજય’. જીત, હારજીત જેવા શબ્દોમાં દીર્ઘ ‘જી’ લખાય છે. ‘જીત’ સંજ્ઞા છે, જ્યારે ‘જિત’ વિશેષણ છે. તેનો અર્થ ‘જિતાયેલું’, ‘જીતનારું’ એવો થાય છે. એમાં હંમેશાં ડ્રસ્વ ‘જિ’ આવે છે અને તે બીજા શબ્દની આગળ અને પાછળ એમ બંને જગ્યાએ જોડાય છે; જેમ કે- જિતાત્મા, જિતેન્દ્ર, અજિત, અપરાજિત, પરાજિત વગેરે. વળી, અભિજિત, ઈન્દ્રજિત, જગજિત, રણજિત, સત્યજિત, વિશ્વજિત જેવાં વિશેષ નામોમાં સામાસિક શબ્દ રૂપે તે વપરાય છે.

આ ઉપરાંત, આયોજિત, સુયોજિત, વિરાજિત, સુસજિજિત, પ્રયોજિત, રંજિત, લજિજિત જેવાં વિશેષણોમાં પણ શબ્દના અંતે ‘જિત’ આવે છે અને ત્યાં હંમેશાં ડ્રસ્વ ‘જિ’ લખાય છે. જો કે, આવાં વિશેષણોમાં ‘જિત’નો અર્થ ઉપર પ્રમાણે થતો નથી; કેમકે આ શબ્દો, ‘ઈત’ પ્રત્યય લાગીને બનેલા છે : ‘આયોજન’ પરથી ‘આયોજિત’, ‘સુયોજન’ પરથી ‘સુયોજિત’ વગેરે.

(૨૫) બિન - બીન :-

ઉચ્ચારસામ્ય ધરાવતા આ શબ્દોમાં ‘બિન’ સામાન્ય રીતે સામાસિક શબ્દમાં પૂર્વપદ તરીકે આવે છે અને એનો અર્થ ‘વિના’, ‘વગર’ થાય છે; જેમ કે- ‘બિન- અનુભવી’ એટલે અનુભવ વગરની વ્યક્તિ. બિન- જરૂરી, બિન-નિવાસી, બિન-શરતી, બિન-સરકારી વગેરે જેવા શબ્દોમાં તે પ્રયોજાય છે. જ્યારે ‘બીન’ એક વાદનું નામ છે. ઘણું કરીને ‘વીણા’ માટે તે વપરાય છે.

(૨૬) રવિ - રવી :-

ઉચ્ચારસામ્ય ધરાવતા આ શબ્દોમાં 'રવિ' એટલે 'સૂર્ય'. આ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. જ્યારે 'રવી' શબ્દ અરબી શબ્દ 'રબી' પરથી આવ્યો છે અને તેનો અર્થ 'વસંતઋતુ' થાય છે. તેથી ચોમાસુ પાક અને ઉનાળુ પાક વિશે જ્યારે ખરીફ પાક અને રવીપાક તરીકે ઉલ્લેખ કરવાનો હોય ત્યારે 'રવિપાક' - ને બદલે 'રવીપાક' લખવું જોઈએ. પરંતુ વારનું નામ લખવાનું હોય તો 'રવિવાર' લખવું જોઈએ. 'રવીવાર' ન લખાય.

પ્રકરણ - ૪

વાક્યશુદ્ધિ અને અનુસ્વાર

શુદ્ધ વાક્યરચનામાં અનુસ્વાર પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અનુસ્વાર, એ સ્વરને અનુસરતું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે. વ્યંજન પૂર્વેનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ પણ અનુસ્વાર રૂપે દર્શાવાય છે. ગુજરાતમાં જુદા જુદા ભાગોમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણમાં ભેદ જોવા મળે છે, પરંતુ લખાણમાં અનુસ્વાર મૂકવા માટેના નિયમો છે. એ સમજવા જરૂરી છે.

કોઈ પણ વાક્યમાં એક અથવા એકથી વધુ ચાવીરૂપ શબ્દ હોય છે. એ ચાવીરૂપ શબ્દ કે શબ્દોની આગળ આવતાં વિકારી વિશેષણ, સર્વનામ કે સંબંધ વિભક્તિનાં નામ અને એની પાછળ આવતાં ક્રિયાપદ ઉપર નીચેના સંજોગોમાં અનુસ્વાર આવે અથવા ન આવે.

(૧) ચાવીરૂપ શબ્દ પુંલિંગ હોય તો અનુસ્વાર ન આવે; જેમ કે -

એકવચન	ચાવીરૂપ શબ્દ	બહુવચન	ચાવીરૂપ શબ્દ	
૧. કિશોર ગયો.	(કિશોર)	કિશોરભાઈ ગયા.	(કિશોરભાઈ) (માનાર્થે બહુવચન)	
૨. પેલો માણસ ગયો.	(માણસ)	પેલા માણસો ગયા.	(માણસો) (અનેકાર્થે બહુવચન)	
૩. પહોળો રસ્તો	(રસ્તો)	પહોળા રસ્તા	(રસ્તા) બનાવ્યો છે.	બનાવ્યા છે. (અનેકાર્થે બહુવચન)

(૨) યાવીરૂપ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ હોય, તો (૧) એકવચનમાં ક્યારેય અનુસ્વાર આવતો નથી. (૨) પરંતુ માનાર્થે બહુવચનમાં અચૂકપણે અનુસ્વાર આવે છે. (૩) મજાકમાં કે વ્યંગ્યાર્થે બહુવચનમાં હોય તો પણ અનુસ્વાર આવે છે. (૪) અનેકાર્થે બહુવચનમાં અનુસ્વારની હાજરી અને ગેરહાજરી બંને છે, તે આવે અથવા ન આવે; જેમ કે :-

એકવચન	યાવીરૂપ શબ્દ	બહુવચન	યાવીરૂપ શબ્દ
૧. નિરાલી આવી.	(નિરાલી)	નિરાલીબહેન આવ્યાં.	(નિરાલીબહેન) (માનાર્થે બહુવચન)
૨. આ મારી મોટી બહેન છે.	(બહેન)	આ મારાં મોટાં બહેન છે.	(મોટાં બહેન) (માનાર્થે બહુવચન)
૩. આ આવી અમારી (ભાણી)	(ભાણી)	આ આવ્યાં અમારાં (ભાણીબા)	(ભાણીબા) ડાહ્યાં ભાણીબા. (વ્યંગ્યાર્થે બહુવચન)
૪. છોકરી આવી.	(છોકરી)	છોકરીઓ આવી.	(છોકરીઓ) (અનેકાર્થે બહુવચન)
૫. ફાઈલ જડી	(ફાઈલ)	ફાઈલો જડી.	(ફાઈલો) (અનેકાર્થે બહુવચન)
૬. ગીતા ગઈ.	(ગીતા)	ગીતા, રેખા અને અમી ગયાં.	(ગીતા, રેખા અને અમી) (અનેકાર્થે બહુવચન)

આ ઉદાહરણો પરથી સમજાય છે કે સ્ત્રીલિંગના શબ્દોની બાબતમાં માનાર્થે બહુવચનમાં હંમેશાં અનુસ્વાર આવે છે. અનેકાર્થે બહુવચનમાં માત્ર છેલ્લા ઉદાહરણમાં જ અનુસ્વાર છે.

વધુ સ્પષ્ટતા માટે નીચેનાં વાક્યો જોઈએ :

૧. શ્રી રાજીવ ગાંધી ૧. શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધી
વડાપ્રધાન હતાં. વડાપ્રધાન હતા.

૨. પૂ. ગાંધીજી લોકલાડીલા ૨. શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ
ગુજરાતનાં નેતા હતા. ગુજરાતનાં પ્રથમ સ્ત્રીસ્નાતક હતાં.

(૩) યાવીરૂપ શબ્દ નપુંસકલિંગ હોય, તો (૧) એકવચન અને (૨) બહુવચન, બંનેમાં હંમેશાં અનુસ્વાર આવે છે, પરંતુ નપુંસકલિંગના તમામ શબ્દો અનુસ્વારવાળા જ હોય એવું નથી.

(૧) અંતે ‘અ’ કે ‘ઈ’ આવતો હોય એવા ‘અ’ કારાન્ત / ‘ઈ’ કારાન્ત શબ્દોમાં અનુસ્વાર હોતો નથી; જેમ કે, ફૂલ, ઘર, ટેબલ, મશીન, ઉદાહરણ, પક્ષી, પંખી વગેરે. પરંતુ વાક્યમાં તેમના માટે ઉપરનો નિયમ લાગુ પડે છે. દા.ત.

	એકવચન	યાવીરૂપ શબ્દ	બહુવચન	યાવીરૂપ શબ્દ
૧.	આ મારું ઘર છે.	(ઘર)	આ બે મારાં ઘર છે.	(ઘર)
૨.	કચેરીનું નવું મશીન બગડી ગયું.	(મશીન)	કચેરીનાં ત્રણ નવાં મશીન બગડી ગયાં.	(મશીન)
૩.	વૃક્ષ પર બેઠેલું પક્ષી ઊડ્યું.	(પક્ષી)	વૃક્ષ પર બેઠેલાં પક્ષીઓ ઊડ્યાં.	(પક્ષીઓ)

(૨) અંતે ‘ઉ’ આવતો હોય તેવા (‘ઉ’ કારાન્ત) શબ્દોમાં કેટલીક વાર અનુસ્વાર હોય છે (જેમ કે, કૂતરું, ચકલું, સસલું, વાદળું, ઝૂંપડું, ટપકું, પાટિયું, સોનું રૂપું, વગેરે), તો કેટલીક વાર અનુસ્વાર હોતો નથી (દા.ત. બિંદુ, જંતુ, લીંબુ વગેરે); પરંતુ વાક્યમાં તેમને માટે ઉપરનો નિયમ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ રૂપે-

એકવચન	ચાવીરૂપ શબ્દ	બહુવચન	ચાવીરૂપ શબ્દ
૧. પેલું સસલું દોડ્યું.	(સસલું)	પેલાં સસલાં દોડ્યાં.	(સસલાં)
૨. જૂનું ઝૂંપડું પડી ગયું.	(ઝૂંપડું)	જૂનાં ઝૂંપડાં પડી ગયાં.	(ઝૂંપડાં)
૩. મેં નાનું બિંદુ કર્યું.	(બિંદુ)	મેં નાનાં બિંદુ કર્યાં.	(બિંદુ)
૪. એ જંતુ કાળું હતું.	(જંતુ)	એ જંતુ કાળાં હતાં.	(જંતુ)

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બહુવચનનાં વાક્યોમાં થોડો ફેરફાર જણાશે. 'સસલું' શબ્દ બહુવચનમાં 'સસલાં' થઈ ગયો. એ જ રીતે 'ઝૂંપડું'નું 'ઝૂંપડાં' થયું. વિશેષણમાં પણ ફેરફાર થયો. 'પેલું'નું 'પેલાં', 'જૂનું'નું 'જૂનાં', 'નાનું'નું 'નાનાં' અને 'કાળું'નું 'કાળાં' રૂપ થઈ ગયું. ક્રિયાપદમાં પણ 'દોડ્યું'નું 'દોડ્યાં', 'ગયું'નું 'ગયાં', 'કર્યું'નું 'કર્યાં' અને 'હતું'નું 'હતાં' થયું.

આમ, પ્રથમ બે વાક્યોમાં કર્તાના બહુવચન (બ.વ.)નું રૂપ બદલાયું છે, જ્યારે છેલ્લા બે વાક્યોમાં તે બદલાયું નથી.

પ્રથમ બે વાક્યોમાં કર્તા તરીકે 'ઉ' કારાન્ત શબ્દો છે. તેથી એને જ્યારે **બહુવચનનું રૂપ લાગુ પડે છે ત્યારે તેનું મૂળ રૂપ બદલાય છે.** 'સસલું'નું 'સસલાં', 'ઝૂંપડું'નું 'ઝૂંપડાં', વગેરે થાય છે. એ જ રીતે આવા શબ્દોને જ્યારે એકવચનમાં પણ વિભક્તિનું રૂપ લાગે ત્યારેય ફેરફાર થાય છે. સસલું+નું= સસલાનું થાય, 'સસલુંનું' નથી થતું. અહીં 'સસલાંનું' એવું પણ ન થાય. 'સસલાં' બ.વ.નું રૂપ છે.

છેલ્લાં બે વાક્યોમાં પણ નપુંસક લિંગના શબ્દને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડીએ તો એના વિશેષણના રૂપમાં ફેરફાર થશે પરંતુ શબ્દના મૂળ રૂપમાં ફેરફાર થશે નહિ; જેમ કે- (૧) નાનું બિંદુ - પરથી 'મેં નાના બિંદુને છેકી નાખ્યું'. (૨) કાળું જંતુ - પરથી 'કાળા જંતુને પકડો'. અહીં 'બિંદુ'નું 'બિંદા' કે 'જંતુ'નું 'જંતા' થતું નથી.

આમ, શબ્દો જ્યારે પદ તરીકે વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે આવે અથવા વિશેષણ તરીકે નપુંસક લિંગના વિશેષ્ય સાથે આવે ત્યારે

એકવચનમાં 'ઉ/ઉ' નું 'આ' થઈને અનુસ્વાર વિનાની જ રચના થાય છે.

થોડાં વધુ ઉદાહરણ જોઈએ :

૧. 'તેં બોલેલું વાક્ય ખોટું છે' - માં 'લું' અનુસ્વાર સહિત-સાનુસ્વાર આવે, પણ 'તારા બોલેલા વાક્યમાં શબ્દો ખોટા છે'- માં 'લા' પર અનુસ્વાર ન આવે. અહીં અનુસ્વાર મૂકીએ તો એ બ.વ.નો અર્થ બતાવે.
૨. 'આ મોટું ઘર જુઓ'- માં 'ટું' સાનુસ્વાર આવે. પણ 'આ મોટા ઘરમાં પાંચ ઓરડા છે'- માં 'ટા' પર અનુસ્વાર ન આવે.
૩. 'પેલું પક્ષી ઊડ્યું'- માં 'લું' સાનુસ્વાર આવે, પણ 'પેલા પક્ષીએ યાજ ખાધી'- માં 'લા' પર અનુસ્વાર ન આવે.
૪. 'કાળું કૂતરું ભસ્યું'- માં 'ળું' અને 'રું' સાનુસ્વાર આવે, પણ 'કાળા કૂતરાએ રોટલી ખાધી'- માં 'ળા' અને 'રા' પર અનુસ્વાર ન આવે.
૫. 'નાનું ટપકું કરો'- માં 'નું' અને 'કું' સાનુસ્વાર આવે, પણ 'નાના ટપકાને રંગીન બનાવો'- માં 'ના' અને 'કા' પર અનુસ્વાર ન આવે.

આમ, દરેક લિંગના શબ્દો કર્તા તરીકે આવે ત્યારે અનુસ્વાર ક્યાં આવે તે આપણે જોયું. હવે, એક કરતાં વધારે લિંગના શબ્દો કર્તા કે કર્મ તરીકે આવે ત્યારે અનુસ્વારનું સ્થાન ક્યાં અને કેવું હોય તે જોઈએ.

(૪) (૧) પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગના શબ્દો બહુવચનમાં કર્તા કે કર્મરૂપે સાથે આવે ત્યારે સર્વનામ, વિકારી વિશેષણ, ક્રિયાપદ વગેરે પર અનુસ્વાર આવે જ. દા.ત.

૧. સ્પર્ધામાં વિજેતા બનેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાં ૨૫ સ્ત્રીઓ અને ૧૫ પુરુષો હતાં.

૨. અહેવાલ તથા ફાઈલ બંને મળી ગયાં.
 ૩. કચેરીના વડાએ આ પ્રસંગે વિવેકાધિકાર અને સત્તા વાપરવાં જોઈતાં હતાં.
 ૪. તેં પલંગ અને ખુરશી નવાં લીધાં ?
 ૫. તેનાં ફ્લેટ અને ગાડી સફેદ રંગનાં છે.
- (૨) પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દો બહુવચનમાં કર્તા કે કર્મરૂપે સાથે આવે ત્યારે સર્વનામ, વિકારી વિશેષણ, ક્રિયાપદ, વગેરે પર અનુસ્વાર આવે જ. દા.ત.
૧. આ ઓરડો તેમજ કબાટ અને ટેબલ તદ્દન નવાં છે.
 ૨. કાયબો અને સસલું લડી પડ્યાં.
 ૩. એણે ફ્લેટ અને સ્કૂટર સાથે ખરીદ્યાં.
 ૪. એનાં ચોપડો અને પત્રક પડી ગયાં.
- (૩) સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દો બહુવચનમાં કર્તા કે કર્મરૂપે સાથે આવે ત્યારે સર્વનામ, વિકારી વિશેષણ, ક્રિયાપદ વગેરે પર અનુસ્વાર આવે જ. દા.ત.
૧. વનિતા અને તેનાં બાળકો ગયાં.
 ૨. સિંહણ અને તેનું બચ્ચું પાંજરામાં પુરાયાં.
 ૩. એનાં જૂનાં સાઈકલ અને સ્કૂટર વેચાઈ ગયાં.
 ૪. મારાં સાઈકલ અને દફતર ચોરાઈ ગયાં.
- (૪) પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દો બહુવચનમાં કર્તા કે કર્મરૂપે સાથે આવે ત્યારે ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર આવે જ. દા.ત.
૧. નિશીથ, નીલા અને બાળકો ગયાં.
 ૨. એણે બંગલો, ગાડી અને સ્કૂટર ખરીદ્યાં.

૩. તેણે કાગળો, ફાઈલ અને પત્રક ટેબલ પર મૂક્યાં હતાં.
- (૫) (ક) પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દો એક વાક્યમાં સાથે આવતા હોય પણ તે એકસાથે બહુવચનમાં કર્તા કે કર્મ તરીકે ન હોય પણ વિકલ્પે આવતા હોય તો વાક્યમાં છેલ્લી સંજ્ઞા જે લિંગ અને વચનમાં હોય તેના આધારે ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર આવે અથવા ન આવે. દા.ત.
૧. નિશીથ કે નીલા કે બાળક ગયું.
 ૨. નિશીથ અથવા બાળક કે નીલા ગઈ.
 ૩. નીલા કે બાળક અથવા નિશીથ ગયો.
 ૪. નીલા કે બાળક અથવા નિશીથભાઈ ગયા.
(માનાર્થે બ.વ.)
 ૫. નિશીથ અથવા બાળક કે નીલાબહેન ગયાં.
(માનાર્થે બ.વ.)
 ૬. નિશીથ કે નીલા અથવા બાળકો ગયાં.
(અનેકાર્થે બ.વ.)
 ૭. એણે સ્કૂટર કે ગાડી ખરીદી.
 ૮. એણે ગાડી કે ઘર રંગાવ્યું.
 ૯. શીલાએ પૂરી કે રોટલો ખાધો હશે.
 ૧૦. માણેકે પૂળા કે ઘાસ વેચ્યું.
 ૧૧. રમણે ઘોડો અથવા ઘેટાં ખરીદ્યાં. (અનેકાર્થે બ.વ.)
 ૧૨. મોહને ટટ્ટુ અથવા ઘોડા વેચ્યા. (અનેકાર્થે બ.વ.)
- (ખ) આવાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદની પહેલાં જો 'કોઈક',

‘કશુંક’ ‘બધું’ અથવા ‘એવું બધું’ પદ હોય તો ક્રિયાપદ નપુંસકલિંગ એકવચનમાં જ આવે. દા.ત.

૧. બિપિનભાઈ કે બીનાબહેન **કોઈક ગયું.**
૨. છોકરી કે છોકરો **કોઈક આવ્યું.**
૩. મોહને ઘોડો કે ટટ્ટુ **કશુંક વેચ્યું.**
૪. એણે સ્કૂટર કે ગાડી કે ફ્લેટ **એવું બધું ખરીદ્યું.**

(૫) ‘હું’ અને ‘તું’ સર્વનામમાં અનુસ્વાર આવે છે. કર્તા ‘હું’ હોય ત્યારે ક્રિયાપદનાં વર્તમાનકાળનાં ત્રણેય રૂપોમાં અનુસ્વાર આવે છે. દા.ત.

૧. હું લખું **છું.** (સાદો વર્તમાનકાળ)
૨. હું લખી રહ્યો **છું.** (ચાલુ વર્તમાનકાળ)
૩. હું લખી ચૂક્યો **છું.** (પૂર્ણ વર્તમાનકાળ)

સર્વનામ જેને માટે વપરાયું હોય એ શબ્દનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે એનાં રૂપોને અનુસ્વાર લાગે અથવા ન લાગે. દા.ત.

એકવચન

લિંગ

બહુવચન

૧. મારો ભાઈ શાણો છે. (પું.) મારા ભાઈઓ શાણા છે.
૨. મારી બહેન રૂપાળી છે. (સ્ત્રી.) મારી બહેનો રૂપાળી છે.
૩. **મારું** પુસ્તક **નવું** છે. (નપું.) **મારાં** પુસ્તકો **નવાં** છે.

નપુંસકલિંગના સંબંધમાં સર્વનામો વપરાય ત્યારે અનુસ્વારનું સ્થાન નીચે પ્રમાણે હોય છે :-

એકવચન

(હું) મારું- મારા

બહુવચન

(અમે) અમારું- અમારાં

(આપણે) આપણું- આપણાં.

(તું)	તારું- તારાં	(તમે)	તમારું- તમારાં.
(તે)	તેનું-તેનાં	(તેઓ)	તેમનું- તેમનાં.
(એ)	એનું- એનાં	એમનું- એમનાં.	
(આ)	આનું- આનાં	આમનું- આમનાં.	
(જે)	જેનું- જેનાં	જેમનું- જેમનાં.	

- (૬) (ક) કૃદંતના નીચે પ્રમાણેનાં રૂપોમાં અનુસ્વાર આવે છે :-
૧. **હસતું** બાળક સૌને ગમે. (વર્તમાન કૃદંત- વિશેષણ તરીકે)
 ૨. **વીણેલાં** ફૂલ છાબડીમાં રાખો. (ભૂત કૃદંત- વિશેષણ તરીકે)
 ૩. **ધારેલું** કામ ન થયું. (ભૂત કૃદંત- વિશેષણ તરીકે)
 ૪. **કરવાનું** કામ મુલતવી ન રાખો. (ભવિષ્ય કૃદંત- વિશેષણ તરીકે)
 ૫. **હું ચાલતાં ચાલતાં** પડી ગઈ. (વર્તમાન કૃદંત- ક્રિયાવિશેષણ તરીકે)
 ૬. **ખાતાં ખાતાં** બોલો નહિ. (વર્તમાન કૃદંત- ક્રિયાવિશેષણ તરીકે)
 ૭. સારંગભાઈ **વાંચતાં વાંચતાં** વાતો કરતા હતા. (વર્તમાન કૃદંત-ક્રિયાવિશેષણ તરીકે)
- (નોંધ- ૧. કર્તા પુંલિંગ હોય તો ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર ન આવે.
૨. કર્તા સ્ત્રીલિંગ હોય અને માનાર્થે બ.વ.માં હોય તો ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર આવે. દા.ત. માનસીબહેન **વાંચતાં વાંચતાં** વાતો **કરતાં હતાં.**)
૮. રીના ટી.વી. **જોતાં જોતાં** ભરતી હતી. (વર્તમાન કૃદન્ત- ક્રિયાવિશેષણ તરીકે)
- (ખ) નીચેના જેવાં અને સત્તિ સપ્તમી પ્રયોગવાળાં વાક્યોમાં પણ કૃદંતનું અનુસ્વારવાળું રૂપ આવે છે :

૧. **મારતાં** માર્યું.
૨. **બોલતાં** બોલી કાઢ્યું.
૩. એને વિમાન **ચલાવતાં** આવડે છે.
૪. થોડે દૂર **જતાં** સાઈકલમાં પંકચર પડ્યું. (સતિ સપ્તમી)
૫. પોલીસે લાઠીમાર **કરતાં** જ નાસત્માગ શરૂ થઈ. (સતિ સપ્તમી)
૬. સવાર **થતાં** આખી સીમ કલ્લોલી ઊઠી. (સતિ સપ્તમી)
- (ગ) કેટલાક અવ્યયોમાં પણ અનુસ્વાર આવે છે; જેમ કે- અહીં, ત્યાં, હમણાં, પહેલાં વગેરે.

ઉદાહરણ- આ વર્ષે પહેલા નંબરે પાસ થનાર વિદ્યાર્થી **પહેલાં** અભ્યાસ પ્રત્યે ખૂબ બેદરકાર રહેતો હતો.

આ વાક્યમાં **પહેલા** વિશેષણ છે અને **પહેલાં** અવ્યય છે.

(૭) સાતમી-અધિકરણ-વિભક્તિના ‘માં’ પ્રત્યયમાં અનુસ્વાર છે. તેથી અનુસ્વાર વિના ‘મા’ ન લખાય.

૧. ઘર**માં** કોઈ નથી.
 ૨. કચેરી**માં** બધાં હાજર છે.
 ૩. તળાવ**માં** પાણી ઊંડું છે.
- અહીં ‘માં’= ‘ની અંદર’ અર્થ છે, જ્યારે ‘મા’ એટલે-
- (૧) ‘માતા’ (સંજ્ઞા) (કડવું ઓસડ મા પાય) અને
 - (૨) ‘નહિ’ (ક્રિયાપદ તરીકે ક્રિયાવિશેષણ) (તોફાન કરશો મા).

(૮) સરખામણીસૂચક ‘-ના કરતાં’ નો પ્રયોગ અનુસ્વાર લે છે :

૧. તારા **કરતાં** એ ઊંચો છે.
૨. વિરાજના **કરતાં** વિલાસ વધારે ચાલાક છે.

(૯) કેટલીક સંજ્ઞા નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં વપરાય છે અને એના ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર આવે છે; જેમ કે :-

૧. દર્શન કર્યાં.
૨. વંદન કર્યાં.
૩. અભિનંદન આપ્યાં.

(૧૦) અનુસ્વારને બહુધા નપુંસકલિંગ પર જ પ્રીતિ છે. તેથી અનુસ્વાર પોતે પણ નપુંસકલિંગનો જ છે એવું રખે માની લેતા. એણે પોતાનું સ્થાન બે જગ્યાએ નિશ્ચિત કર્યું છે- તે પુંલિંગ પણ છે અને નપુંસકલિંગ પણ છે. ‘અનુસ્વાર કર્યું’ અને ‘અનુસ્વાર કર્યો’ એમ બેય રીતે કહેવાય.

(૧૧) અનુસ્વારના લિંગ માટે જેમ એકવિધતા નથી, તેમ એના ઉચ્ચાર માટે પણ એકવિધતા નથી. એના ઉચ્ચારમાં વિવિધતા છે અને એ માટેના ચોક્કસ નિયમો છે.

પ્રકરણ- ૧માં આપણે જોયું કે વર્ણમાળાના ‘ક’ થી ‘મ’ સુધીના વ્યંજનો પાંચ વર્ગોમાં વહેંચાયા છે. આ પાંચેય વર્ગોમાં છેલ્લો- પાંચમો જે વર્ણ છે તે અનુનાસિક છે. એ ઘણીવાર અનુસ્વાર રૂપે દર્શાવાય છે. તેથી શબ્દમાં-સંજ્ઞામાં અનુસ્વાર પછી જે વર્ગનો વર્ણ હોય તે વર્ગના અનુનાસિક વર્ણ પ્રમાણે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ; જેમ કે- કંકણ (કઙ્કણ), ખંજરી (ખઙ્જરી), ઉત્કંઠા (ઉત્કણ્ઠા), હિંદ (હિન્દ), બિંબ (બિમ્બ) વગેરે.

તત્સમ શબ્દોમાં, ‘ય’ થી ‘હ’ સુધીના (‘ર’ સિવાયના) વ્યંજનોની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે નિયમ છે.

(૧) અનુસ્વાર પછી ‘ય’, ‘લ’ કે ‘વ’ આવે તો તેનો ઉચ્ચાર અનુક્રમે ય્, લ્, વ્ જેવો કરવો; જેમ કે- સંયમ (સંયમ), સંયત, સંલગ્ન, સંવાદ, સંવત વગેરે.

(૨) અનુસ્વાર પછી 'શ', 'ષ', 'સ' કે 'હ' આવે તો તે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર 'વૃ' (અનુનાસિક ઉચ્ચારણ (˜)+વ્) કરવો. દા.ત. - અંશ (અંશ), વંશ, સંશય, દંષ્ટ્રા, (દાઢ), સંસાર, બંસી, કંસ, સંહાર, સંહિતા વગેરે.

નોંધ :- ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ પહેલાં આવતા અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક મુકાતો નથી.

(૧૨) કોમળ અને તીવ્ર અનુસ્વાર

પ્રકરણ- ૧માં સમજાવ્યા પ્રમાણે અનુસ્વારનાં બે પ્રકારનાં ઉચ્ચારણ છે- કોમળ અને તીવ્ર. એના ઉદાહરણરૂપ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :-

કોમળ અનુસ્વાર

(જેના વિકલ્પે બીજી જોડણી ન હોય તેવા શબ્દો- જેમાં મોટે ભાગે દીર્ઘ ઈ-ઉ આવે છે.)

અંશ, આંબો, ઈંટ, ઈંદોણી,
 ઊંધ, ઊંચાઈ, ઊંચું, ઊંટ,
 ઊંડું, ઊંધું, ઊંજણ, ઊંહકારો,
 કંસ, કંસાર, કંસારો, કૂંચી,
 ખીંટી, ખૂંધ, ગૂંથણ, ઘૂંટણ,
 ચૂંટણી, ચૂંટવું, ચૂંટલી, ચૂંથારો, અરવિંદ (અરવિન્દ), અંત, અંત્ય,
 ચીંથરી, ચીંદરડી, ચીં- ચીં,
 જીંડવું, ઠીંગણું, ડીંડવાણું, દહીં,
 દીંદું, ધૂંઆપૂંઆ, નીંદણ, નીંદર,
 નીંદવું, નીંદામણ, પીંદું, પીંજણ,

તીવ્ર અનુસ્વાર

(જેના વિકલ્પે બીજી જોડણી હોય, એટલે કે અનુનાસિક વ્યંજન છૂટા પાડી શકાય, તેવા શબ્દો- જેમાં મોટે ભાગે હ્રસ્વ ઈ-ઉ આવે છે.)

અંગ (અડ્ગ), ઉછંગ, ગંગા, લવિંગ,
 શંકા.
 કુંજ, (કુજ્જ), ગુંજન, ગુંજાશ, સંચય.
 કંઠ (કણ્ઠ), કુંડ, ગુંઠન,
 ગુંડો, તુંડ, પિંડ,
 અંદાજ, ઈંદિરા, ઈંદુ, ઈંદ્ર, ઈંદ્રિય,
 ઓચિંતું, કુંતા, કુંદન, ચિંતન, ચિંતા,
 જિંદગી, તંતુ, હુંદ, નિતાંત, બિંદી, બિંદુ,
 શરમિંદું, સિંદૂર, સિંધુ, હિંદ, હિંદી,

પીઠારો, ભીંત, ભીંડો, ભીંસ, કિંમત(કિમ્મત), કુંભ, કુંભાર, ગુંબજ,
વીંછી, વીંટવું, વીંટાળવું, વીંટી, ચુંબક, તુંબડું, મુંબઈ,
શીંકું, સીંચણિયું, હીંચકો વગેરે. શંભુ, સંમતિ વગેરે.

(૧૩) ‘ઉ’ કારાન્ત એકાક્ષરી શબ્દો પર હંમેશાં અનુસ્વાર આવે છે; જેમ કે, હું, તું, શું, છું વગેરે.

પરંતુ દીર્ઘ ‘ઊ’ હોય તેવા એકાક્ષરી શબ્દો પર અનુસ્વાર આવતો નથી. દા.ત. જૂ, લૂ, ટૂ, ભૂ, ઘૂ વગેરે.

(૧૪) (ક) કેટલાક શબ્દો એવા છે જેમાં અનુસ્વાર ન આવતો હોય તેવા અક્ષર પર અનુસ્વાર કરવાની ભૂલ જોવા મળે છે; જેમ કે-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧. નિમણૂંક	નિમણૂક	૭. મહેંક	મહેક
૨. વર્તણૂંક	વર્તણૂક	૮. ભરોંસો	ભરોસો
૩. નાણાંકીય	નાણાકીય	૯. હોંશિયાર	હોશિયાર
૪. નાણાં વિભાગ	નાણા વિભાગ	૧૦. મોંહું	મોહું
૫. નાણાં બોર્ડ	નાણા બોર્ડ	૧૧. પૂંજા	પૂજા
૬. નિંદ્રા	નિદ્રા	૧૨. ઘંઉં	ઘઉં

(નોંધ :- ‘નાણું’ રોકડના અર્થમાં હોય તો એના બહુવચન-નાણાં-માં અનુસ્વાર આવે, અન્યથા નહિ.)

(ખ) કેટલાક એવા પણ શબ્દો છે જેની જોડણી અનુસ્વાર સાથે અને વગર બંને રીતે સાચી છે, પરંતુ એની સાથે સંકળાયેલા બીજા શબ્દની બાબતમાં અનુસ્વાર વગરની જોડણી જ સાચી છે.

બંને યાલે

અનુસ્વાર ન જ યાલે

૧.	‘કિંમત’ અને ‘કીમત’	કીમતી
૨.	‘વાંચન’ અને ‘વાચન’	વાચક

(ગ) જોડણીની દૃષ્ટિએ ‘નહિ’ અને ‘નહીં’ બંને સાચાં છે.

અહીં યાદ એ રાખવાનું કે હ્રસ્વ ‘ઈ’ (હિ) હોય ત્યાં અનુસ્વાર ન આવે, પણ દીર્ઘ ‘ઈ’ (હી) હોય ત્યાં અનુસ્વાર જોઈએ જ.

- (ઘ) એ જ રીતે જોડણીની દૃષ્ટિએ ‘ચોમાસું’ અને ‘ચોમાસુ’ એ બંને સાચાં છે, પણ બંનેના અર્થમાં ફેર છે. સંદર્ભ પ્રમાણે જોડણી કરવી જોઈએ. દા.ત.
- (૧) ‘ચોમાસું’ સંજ્ઞા છે. તેનો અર્થ ‘વરસાદની મોસમ’ થાય છે. તેના પરથી જે વિશેષણ બને છે તેના પર અનુસ્વાર નથી.
- (૨) ‘ચોમાસુ’ વિશેષણ છે. તેનો અર્થ ‘ચોમાસાને- વરસાદની મોસમને-લગતું’ એવો થાય છે, જેમ કે ‘ચોમાસુ પાક.’

ઉદાહરણ : આ વર્ષે ચોમાસું નિષ્ફળ જતાં ચોમાસુ પાક સારો નહિ ઊતરે.

અત્રે એ યાદ રાખવું કે ઋતુ પરથી બનતાં વિશેષણ અને ‘આઉ’ કે ‘આલુ/આળુ’ આવતા હોય તેવાં વિશેષણ તથા ક્રિયાપદ પરથી બનેલાં ઉકારાન્ત વિશેષણમાં છેલ્લા અક્ષર પર અનુસ્વાર આવતો નથી, જેમ કે :- શિયાળુ, ઉનાળુ, કમાઉ, ટકાઉ, ચડાઉ, વ્યાજખાઉ, ફળાઉ, માયાળુ, દયાળુ, કૃપાળુ, પારખુ, સમજુ વગેરે.

ઉદાહરણ :- હીરાપારખુ ઝવેરીએ રત્નનું પારખું કર્યું.

અહીં ‘હીરાપારખુ’ શબ્દ ‘પારખવું’ પરથી બનેલું વિશેષણ છે, જ્યારે ‘પારખું’ શબ્દ ‘પારખવું’ પરથી બનેલી સંજ્ઞા છે.

અનુસ્વાર ક્યાં આવે, ક્યાં ન આવે તેની સમજ આપતું એક કાવ્ય કવિ શ્રી સુંદરમે લખ્યું છે. એ પરથી અનુસ્વાર વિશે રોચક ભાષામાં સમગ્ર ખ્યાલ મળી રહેશે.

અનુસ્વાર અષ્ટક

(હરિગીત છંદ)

- હું બિંદુ સુંદર માત શારદને લલાટે ચંદ્ર શું,
મુજને સદા યોજો સમજથી, ચિત્ત બનશે ઈંદ્ર શું;
મુજ સ્થાન ક્યાં મુજ શી ગતિ જાણી લિયો રસ-પ્રેમથી.
તો સજજ બનશો જ્ઞાનથી, સૌન્દર્યથી ને ક્ષેમથી ! ૧
- તો પ્રથમ જાણો 'હું' અને 'તું' માં સદા મુજ વાસ છે,
આ જ્ઞાન વિણ 'હુ-હુ' અને 'તુ-તુ' સમો ઉપહાસ છે;
હું કરુ-વાંચુ-લખુ જોજો એમ લખશો લેશ તો,
મા-ભારતીના રમ્ય વદને લાગતી શી મેશ જો ! ૨
- નરમાં કદી નહિ નારીમાં ના એકવચને હું રહું,
હું કિંતુ નારી- બહુવચનમાં માનવંતું પદ ગ્રહું;
'બા ગયાં', 'આવ્યાં બહેન મોટાં' એમ જો ન તમે લખો,
'બા ગયા', 'આવ્યા બહેન મોટા' શો પછી બનશે ડખો ! ૩
- ને નાન્યતરમાં તો ઘણી સેવક તણી છે હાજરી,
લો મુજ વિનાના શબ્દની યાદી કરી જોજો જરી;
સૌ મુજ વિશેષણ એક ને બહુવચનમાં રાખો મને.
યાચું કૃપા આ ખાસ, મારો ભરખ ત્યાં ઝાઝો બને ! ૪
- 'શું ફૂલ પેલું શોભતું !' જો આવું પ્રેમે ઉચ્ચારો,
'શાં ફૂલ પેલાં શોભતાં !' બહુવચનમાં વાણી કરો;
'મોજું' નિહાળો એક નીરે, ત્યાં પછી 'મોજાં' બને.
'બમણાં' અને 'તમણાં' પછી 'અણગણ્યાં', કોણ કહો ગણે ? ૫
- ને બંધુ, પીતાં 'નીર ઠંડું'ના મને પણ પી જતા,
ને 'ઝાડ ઊંચાં' પર ચડો તો ના મને ગબડાવતા;
'બકરા' અને 'બકરાં', 'ગધેડા' ને 'ગધેડાં' એક ના,
'ગાડાં' અને 'ગાંડાં' મહીં જે ભેદ ભૂલો છેક ના. ૬

ને જ્યાં ન મારો ખપ, મને ત્યાં લૈ જતા ન કૃપા કરી,
 નરજાતિ સંગે મૂકતાં, પગ મૂકજો નિત્યે ડરી,
 કો મલ્લને એવું કહ્યું જો, 'ક્યાં ગયાં'તાં આપ જી ?'
 જોજો મળે ના તરત મુક્કાનો મહા સરપાવ જી.

૭

તો મિત્ર, મારી નમ્ર અરજી આટલી મનમાં ધરો:
 લખતાં અને વદતાં મને ના સ્વપ્નમાંયે વિસ્મરો;
 હું રમ્ય ગુંજન ગુંજતું નિત જ્ઞાનના પુષ્પે ઠરું,
 અજ્ઞાનમાં પણ ડંખું-કિંતુ એ કથા નહિ હું કરું.

૮

- સુન્દરમ્

અનુસ્વાર નાનો પણ રાઈનો દાણો છે.
 તેનો ખોટો ઉપયોગ થાય તો અર્થનો અનર્થ
 થઈ જાય છે. તે પુંલિંગને સ્ત્રીલિંગ કે
 નપુંસકલિંગમાં ફેરવી નાખવા સમર્થ છે.

પ્રકરણ - ૫

વિરામચિહ્નો

લખાણમાં રહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં વિરામચિહ્નો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ભાષામાંની અભિવ્યક્તિને સુબોધ કરવાનું કામ વિરામચિહ્નો કરે છે. વિરામચિહ્નો અભિવ્યક્તિને વાચક સુધી યથાર્થ રીતે પહોંચાડવા વપરાતાં હોય છે; માત્ર વ્યાકરણના નિયમોને સંતોષવા નહિ. વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ લખાણના મુદ્દાઓને બરોબર ઉઠાવ આપવા માટે તેમજ વાક્યો-વાક્યો વચ્ચે તથા મૂળ વાક્ય અને પેટા-વાક્ય તથા વાક્યમાંનાં પદો વચ્ચેનો ખાસ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવવા અને એમાં રહેલો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે જરૂરી છે. તેથી વિરામચિહ્નો સમજીને વપરાય, શક્ય તેટલાં ઓછાં વપરાય, વક્તવ્યને સ્ફુટ અને ધારદાર કરવા વપરાય એમાં જ એમની શોભા છે.

વિરામચિહ્નો ભાષાની એક વિશિષ્ટ ગોઠવણ છે. એ ગોઠવણને કારણે વક્તવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો રહે છે. કોઈ વિરામચિહ્નો વાક્ય પૂરું કરે છે, કોઈ વિરામચિહ્ન અર્થને પર્યાપ્તરૂપે વ્યક્ત થવામાં અનિવાર્ય સહાય પૂરી પાડે છે; જેમ કે-

“તમને તો શરમ નથી, મને છે.”

ઉપરના વક્તવ્યમાં અલ્પવિરામ અને પૂર્ણવિરામ એ બે ચિહ્નો વપરાયેલાં જોઈ શકાય છે. અલ્પવિરામ વક્તવ્યની અંદર મુકાયું છે અને પૂર્ણવિરામ વાક્યને છેડે મુકાયું છે. ‘તમને તો શરમ નથી’ એ ચાર શબ્દો પછી અલ્પવિરામ છે એને બદલે પૂર્ણવિરામ મુકાયું હોત તો ? તો પછી ‘મને છે’ એ બે શબ્દો ચાલત નહિ. ‘મને શરમ છે’ એમ ત્રણ શબ્દો વાપરીને પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવું પડત. એમ કરવામાં આવ્યું હોત તો

‘તમને શરમ નથી. મને શરમ છે.’ એમ બે અલગ અલગ વાક્યવાળી રચના થાત. ‘તો’ શબ્દ જરૂરી ન રહ્યો તેથી તેને દૂર કરાયો અને ‘શરમ’ શબ્દને ફરીથી વાપરવો પડ્યો. આમ થવાથી અભિવ્યક્તિમાં જે લાઘવ હતું તે ચાલ્યું ગયું. આગલી અભિવ્યક્તિથી જેને સંબોધીને એ વક્તવ્ય થયું તે વ્યક્તિમાં નક્કીપણે ‘શરમ’ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે અને સંબોધન કરનાર વ્યક્તિમાં નક્કીપણે શરમ છે એ સલૂકાઈપૂર્વક કહેવાય છે. એટલે વિરામચિહ્નો વક્તવ્યમાં લાઘવ, સુંદરતા, સલૂકાઈ વગેરે પણ બક્ષે છે. આપણે મુખ્ય મુખ્ય વિરામચિહ્નો જોઈએ :

(૧) પૂર્ણવિરામ (.) :-

(૧) વાક્યમાં એક કથન કે વિચાર પૂર્ણ થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. એટલે કે, એક સાદું વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ; જેમ કે-

આજે સ્વાતંત્ર્ય દિનનો રાષ્ટ્રીય તહેવાર છે.

પાપનો ઘડો ફૂટ્યા વિના રહેતો નથી.

(૨) કોઈ પણ શીર્ષક, શબ્દ કે વાક્યની શરૂઆતમાં ક્રમસૂચક ૧, ૨, ૩ વગેરે આંકડા કે ક, ખ, ગ વગેરે અક્ષરો મૂકીએ ત્યારે (જો એ કૌંસ કરીને એમાં મૂકવાના ન હોય ત્યારે) એમની પછી પૂર્ણવિરામ અવશ્ય મૂકવું જોઈએ; જેમ કે-

૧. ન્યાયાલય ૨. ઉદ્યોગભવન

૩. ન્યાયાલય ૪. ઉદ્યોગભવન

પરંતુ પુસ્તક, પ્રકરણ અને લખાણમાં અંદર આવતા વિષયના શીર્ષક પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવું નહિ.

(૩) વ્યક્તિ કે સંસ્થાનું નામ, હોદ્દો, પદવી વગેરેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મૂકતી વખતે નીચે પ્રમાણે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ; જેમ કે-

મો.ક.ગાંધી (મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી)

મ.સ.યુનિવર્સિટી (મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી)

સા.વ.વિ. (સામાન્ય વહીવટ વિભાગ)

ઉ.સ. (ઉપ સચિવ)

એમ. એસસી. (માસ્ટર ઓફ સાયન્સ)

આ ઉપરાંત શ્રી. (શ્રીમાન), કુ. (કુમારી), ચિ. (ચિરંજીવી), લિ. (લિખિતંગ), વગેરે જેવા સંક્ષિપ્ત રૂપમાં પ્રથમ અક્ષર પછી પૂર્ણવિરામ મુકાય છે.

(૨) અલ્પવિરામ (,) :-

જ્યાં પૂરેપૂરું નહિ પણ અલ્પ (થોડું) અટકવાનું અનિવાર્ય હોય ત્યાં અલ્પવિરામ મુકાય છે. ખાસ કરીને નીચેની બાબતો વિચારીને તે મુકાય છે :

(૧) ઘણાં નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદ એકસાથે આવ્યાં હોય ત્યારે છેલ્લા સિવાય દરેકની પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

૧. રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન ચારે વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ હતો.
૨. રામ ધીર, ગંભીર, સ્નેહાળ અને સદ્ગુણી હતા.
૩. ભરત અયોધ્યામાં દાખલ થઈ, મહેલમાં તપાસ કરી, જેમતેમ સ્વસ્થ થઈ રામને શોધવા ચાલી નીકળ્યા.
૪. લક્ષ્મણ જરાજરામાં, નજીવી બાબતમાં, ક્રોધમાં આવી જતા.

(૨) સંબોધનાર્થે વપરાયેલા પદ પછી અલ્પવિરામ આવે છે; જેમ કે -

રામભાઈ, આ ફાઈલ ગંગાધરને પહોંચાડો.

(૩) અલબત્ત, ટૂંકમાં, જેમ કે, એટલે કે, ખરેખર વગેરે જેવા શબ્દો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

અલબત્ત, તમે જ એ કામ કરવા સક્ષમ છો.

(૪) 'કારણ કે' અને 'કેમ કે' ની પહેલાં અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

હંડી વધવા માંડી છે, કારણ કે આ સાલ વરસાદ વધુ થયો છે.

(૫) પત્રલેખનમાં શરૂઆતમાં સંબોધન પછી તેમજ અંતનાં વિદાયવચન પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

૧. માનનીય, શ્રીમાન, બહેનશ્રી, સ્નેહીશ્રી વગેરે.

૨. આપનો, આપનો/આપની વિશ્વાસુ, સ્નેહાધીન, ભવદીય વગેરે.

(૬) હા, ના, જી, કાં, કેમ વગેરે કેવળ પ્રયોગીઓ જો વાક્યની શરૂઆતમાં હોય તો તે દરેકની પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

હા, એ લખાણ મેં જ લખ્યું છે.

કાં, તમારી પણ ભૂલ થઈ ને ?

(૭) 'વગેરે'ની પહેલાં બે કે વધારે પદો હોય ત્યારે દરેકે દરેક પદ પછી 'વગેરે'ની પહેલાં આવતા પદ પછી પણ- અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

મૈત્રી, પ્રેમ, ત્યાગ, વફાદારી વગેરે સદ્ગુણો છે.

(૮) અવતરણચિહ્નો વાપરતાં પહેલાં અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

રામ બોલ્યા, "પિતાની આજ્ઞા હું માથે ચડાવું છું."

(૯) સમાનાધિકરણવાળાં (સરખા દરજજાવાળાં) પદો અલ્પવિરામથી જુદાં પાડવામાં આવે છે; જેમ કે-

રાવણપુત્ર મેઘનાદ, રણકુશળ યોદ્ધો, શસ્ત્રાસ્રથી સજ્જ થઈ લડવા માટે રણાંગણમાં આવી ઊભો રહ્યો.

(૧૦) લાંબા વાક્યોમાં પેટા-ખંડો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

તે ઉત્તમ કુળનો નબીરો છે, અસાધારણ શક્તિવાળો છે, શૂરો છે, ઉદાર છે, મહેચ્છ છે, પણ એક વાર ગંભીર ભૂલ કરી હોવાથી તેને વારંવાર મર્મભેદક અપમાનો સહન કરવાં પડે છે.

(૧૧) જે વાક્યો પણ, પરંતુ, માટે, તો, જ્યારે વગેરેથી જોડાય છે તે અલ્પવિરામથી જુદાં પડાય છે; જેમ કે-

૧. સફળતા મેળવવા પ્રયત્નો તો બધાં કરે, પણ પ્રથમ સ્થાન કોઈ એક જ મેળવી શકે.
૨. મેં તનતોડ મહેનત કરી, માટે જ મને સફળતા મળી.
૩. જાંબુનો રંગ કાળો હોય છે, જ્યારે તડબૂચનો લાલ.

આવાં વાક્યો નાનાં નાનાં હોય તો અલ્પવિરામ ન મૂકીએ તો પણ ચાલે; જેમ કે-

હું પાસ થવા મથ્યો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

(૧૨) જે-તે, જેમ-તેમ, જ્યારે-ત્યારે, જો-તો, જ્યાં-ત્યાં વગેરેથી જોડાયેલાં વાક્યો અલ્પવિરામથી જુદાં પડાય છે; જેમ કે-

જેમ રાત્રિનો અંધકાર દૂર થઈ દિવસનો ઉજાસ આવે છે, તેમ ગમે તેવું દારુણ દુઃખ દૂર થઈ સુખ અવશ્ય પગલી પાડે છે.

આવી જગ્યાએ પણ વાક્યો નાનાં નાનાં હોય તો અલ્પવિરામ ન મૂકીએ તો પણ ચાલે, જેમ કે-

રાત્રિ પછી દિવસ આવે તેમ દુઃખ પછી સુખ આવે છે.

નીચેની પરિસ્થિતિમાં અલ્પવિરામ ન વપરાય :

- (૧) ક્રિયાપદ સંજ્ઞા કે વિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય ત્યારે.
- (૨) પરિણામદર્શક સંયોજક 'કે'ની આગળ કે પાછળ.
- (૩) બે પદો જોડાયાં હોય ત્યારે.

નોંધ : અને, કે, વગેરે, ઈત્યાદિ - જેવા શબ્દોની પહેલાં કેટલાક લોકો અલ્પવિરામ વાપરે છે અને કેટલાક નથી વાપરતા. અલ્પવિરામ જ્યાં વાપરવું ત્યાં વિવેકથી વાપરવું; તેનો અતિરેક ન કરવો.

(૩) અર્ધવિરામ (;) :-

વાક્યમાં જ્યાં સહેજ અટકવાનું હોય ત્યાં અલ્પવિરામ વપરાય છે અને એથી વધારે અટકવાનું હોય- એટલે કે પૂર્ણવિરામથી તો ઓછું જ- ત્યાં અર્ધવિરામ વપરાય છે.

સંયુક્ત વાક્યમાં ‘પરંતુ’, ‘અને’, ‘વગેરે’ જેવા ઉત્તયાન્વયી અવ્યયો વાપર્યા વિના વિધાનોને અલગ પાડવા માટે તે વપરાય છે; જેમ કે-

૧. વિવેચકો ભલે એ નાટકને ઊંચી ગુણવત્તાવાળું ગણતા ન હોય; પ્રેક્ષકો તો એને મન ભરીને માણે છે.
૨. ગુરુ શિષ્ય પાસે સેવા કરાવે છે તે એની ભક્તિ ખીલવવા માટે; એનું નાના-મોટાપણાનું અભિમાન ટાળવા માટે; એને વિદ્યાની ખરી ગરજ કેટલી છે તે તપાસવા માટે.

(૪) ગુરુવિરામ (:) :-

(૧) વાક્યમાં કોઈ પણ એક વિધાન થઈ ગયા પછી તેના સમર્થન રૂપે બીજું વિધાન કરવાનું હોય ત્યારે બંને વચ્ચે ગુરુવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

આપણે સત્ય બોલીએ છીએ : સત્ય એટલે મન, વાણી કે વચનથી પણ અસત્ય ન થવું જોઈએ.

(૨) ત્રણ કે ત્રણથી વધારે બાબતોની ગણતરી કરી હોય, યાદી આપી હોય કે તેનું વર્ણન કર્યું હોય ત્યારે અને તેને લગતું કોઈ વિધાન કરતાં ‘એ’, ‘એટલું’, ‘આ’ વગેરે જેવા શબ્દોથી એને જોડ્યાં હોય ત્યારે આવા શબ્દોની પહેલાં ગુરુવિરામ મુકાય છે; જેમ કે-

૧. દશરથ રાજાને ચાર પુત્ર હતા : રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
૨. શૈલી અર્થાત્ લેખનની ખૂબી, વસ્તુ અર્થાત્ વિગત, સંવાદ અર્થાત્ વાતચીતની ભાષા : આ ત્રણેય ઉત્તમ કૃતિમાં જોવા મળે છે.

(૫) આશ્ચર્યચિહ્ન (ઉદ્ગારચિહ્ન) (!) :-

(૧) ક્રોધ, આશ્ચર્ય, ધિક્કાર કે પ્રશંસાની લાગણી બતાવવી હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે ઉદ્ગારવાચક શબ્દ અને શબ્દપ્રયોગ પછી તથા વાક્ય પૂરું થાય ત્યારે આશ્ચર્યચિહ્ન કે ઉદ્ગારચિહ્ન મુકાય છે; જેમ કે-

૧. અહા ! શી રમણીય વનઘટા ! (આશ્ચર્ય)
૨. વાહ ! ધન્ય છે તારી ટેકને ! (પ્રશંસા)
૩. ખબરદાર ! ત્યાં જ થોભી જા ! (ક્રોધ)
૪. ફટ હજો તારા જેવા કુપુત્રને ! (ધિક્કાર)

- (૨) કેટલીકવાર સંબોધન પછી ઉદ્ગારચિહ્ન મુકાય છે; જેમ કે-
 ૧. પિતા ! પેલો આવે જગત વીંટતો સાગર વહે.
 ૨. પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી.

(૬) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?) :-

- (૧) વાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય ત્યાં છેડે આ ચિહ્ન મુકાય છે; જેમ કે- તમે ક્યાં રહો છો ?
- (૨) મિશ્રવાક્ય હોય અને મુખ્ય વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય તો પણ છેક છેડે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય છે; જેમ કે- હું કેવી રીતે જાણું, તમે ત્યાં જ હતા ?
- (૩) એ જ રીતે, મિશ્રવાક્યના પેટાવાક્યમાં પ્રશ્ન હોય અને બંને ઉપવાક્ય વચ્ચે જોડનાર કોઈ ઉભયાન્વયી ન હોય તો પણ સાવ છેડે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય છે; જેમ કે- પ્રકાશે પૂછ્યું, તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા.

- નોંધ :** ૧. આવી જગ્યાએ વચ્ચે જોડનાર ઉભયાન્વયી હોય તો પ્રશ્નનો ભાવ હોવા છતાં પણ છેડે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાતું નથી; જેમ કે- પ્રકાશે પૂછ્યું કે તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?
૨. પેટાવાક્ય પહેલું હોય અને મુખ્ય વાક્ય પછી હોય અને પેટાવાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય છતાં તે સંજોગોમાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન ન વપરાય; જેમ કે- હું શા માટે આવ્યો એ પ્રકાશ જાણતો નથી.
(‘હું શા માટે આવ્યો ? એ પ્રકાશ જાણતો નથી’. એમ નહિ.)

(૭) અવતરણચિહ્ન (‘ ’ અને “ ”) :-

(૧) કોઈના બોલેલા શબ્દો કે કોઈની કહેલી વાત જો તેના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવી હોય તો અવતરણચિહ્નોથી બતાવાય છે; જેમ કે- ગાંધીજી કહે છે, ‘માનવી નહિ, પણ એનું ખરાબ આચરણ જ નિંદ્ય ગણાવું જોઈએ.’

(૨) ગ્રંથ, સામયિક કે કૃતિનું નામ, તખલ્લુસ, ઘર, ગાડી કે વિમાનનું નામ અથવા મહત્વના કોઈ શબ્દ કે ઉક્તિ વાક્યમાં વપરાયેલ હોય ત્યારે અવતરણ ચિહ્નોમાં મુકાય; જેમ કે-

‘ભારતનું સંવિધાન’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘સુન્દરમ્’, ‘માતૃકૃપા’, ‘રાજધાની એક્સપ્રેસ’, ‘પુષ્પક’ વગેરે.

પ્રસિદ્ધ નામો અવતરણ ચિહ્નોમાં ન આવે.

અવતરણચિહ્ન એકવડું કે બેવડું વાપરવું એ સંબંધી ચોક્કસ નિયમ નથી. જ્યાં અવતરણચિહ્નની અંદર પણ અવતરણચિહ્ન વાપરવું પડે તો

ત્યાં બહાર બેવડું અને અંદર એકવડું અથવા બહાર એકવડું અને અંદર બેવડું એમ વાપરવું.

(૮) લોપચિહ્ન (') :-

શબ્દમાં કોઈ અક્ષરનો લોપ થયો હોય ત્યારે આ ચિહ્ન વપરાય છે. મોટે ભાગે કાવ્યોમાં તે વપરાય છે. તે ઉપરાંત, વાતચીત દર્શાવતાં વાક્યોમાં પણ તે વપરાય છે; જેમ કે-

૧. અ'વાદ- અમદાવાદ.
૨. ન'તું તેની પાસે અવર કશુંયે ભેટ ધરવા.
(અહીં 'ન'તું એટલે 'ન હતું')
૩. તમે ત્યાં ગયા' તા ?
(અહીં 'ગયા'તા' એટલે 'ગયા હતા'.)

ઉપર આપેલા વિવરણ પરથી સમજાય છે કે આ ચિહ્નો લખાણમાં આવતાં વાક્યો અને પેટા-વાક્યો તેમજ પદો વચ્ચેનો પારસ્પરિક સંબંધ દર્શાવે છે તથા સામાન્ય રીતે વાંચતી કે બોલતી વખતે અટકવાનું સ્થાન પણ સૂચવે છે. લખાણને વધુ વિશદ અને સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેનાં જેવાં બીજાં ચિહ્નો પણ વપરાય છે :

(૧) લઘુરેખા (Hyphen) (-) :-

લઘુરેખા - તદ્દન નાની આડી રેખા-નો ઉપયોગ મુખ્યત્વે બે હેતુથી કરવામાં આવે છે :-

(૧) લખતી વખતે લીટી પૂરી થતાં કોઈ શબ્દ અધૂરો રહી જતો હોય તો ત્યાં લઘુરેખા (-) મૂકીને, બીજી લીટીમાં તે શબ્દના બાકીના અક્ષર લખવામાં આવે છે; જેમ કે-

આ વર્ષે સારો વરસાદ થતાં, તાપી છલ-
કાઈ અને પૂરથી તારાજી થઈ.

(૨) સામાસિક શબ્દો દર્શાવવા માટે, શબ્દોના ઘટકોને અલગ પાડીને દર્શાવવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે; જેમ કે-

કુટુંબ-કબીલો, ધાંધલ-ધમાલ, સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ,
કારકુન-ટાઈપિસ્ટ, સભ્ય-સચિવ વગેરે.
લઘુરેખા વિગ્રહરેખા તરીકે પણ ઓળખાય છે.

(૨) ગુરુરેખા (Dash) (-) :-

ગુરુરેખા- લઘુરેખાથી થોડી મોટી આડી રેખા-નો ઉપયોગ નીચેના હેતુથી કરવામાં આવે છે :-

(૧) વાક્યમાં અમુક બાબતો કે પદાર્થો ગણાવ્યા પછી એના સમાપન રૂપે ગુરુરેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

અન્ન, વસ્ત્ર અને ઘર— આ ત્રણ જીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતા છે.

(૨) વાક્યમાં પૂર્વપદની સમજૂતી કે સ્પષ્ટતા આપવાની હોય ત્યારે પૂર્વપદ પછી ગુરુરેખા મૂકીને સમજૂતીદર્શક લખાણ લખવામાં આવે છે. કેટલીકવાર આવી સમજૂતી કે સ્પષ્ટતાની પહેલાં અને પછી એમ બંને બાજુએ ગુરુરેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

૧. ગીરનું અભયારણ્ય— એશિયાઈ સિંહોનું
નિવાસસ્થાન જૂનાગઢ જિલ્લામાં આવ્યું છે.

૨. માણસ ઘણીવાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિ— સારાસારનો
વિચાર કરવાની શક્તિ— ગુમાવી દે છે.

(૩) સંવાદ, વગેરેમાં રજૂ થતો વિચાર ઈરાદાપૂર્વક અધવચ્ચે પડતો મુકાય ત્યારે ગુરુરેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

જો આજે તું તોફાન કરીશ તો પછી—

(૪) વિચારમાં ફેરફાર દર્શાવવાનો હોય કે કહેતાં કહેતાં વચ્ચે

કંઈ ઉમેરવાનું બને તો આવા ફેરફાર કે ઉમેરણની પહેલાં અને પછી એમ બે ગુરુરેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરે એ જ્ઞાની થઈ જાય છે એમ નથી— સમાજે એવું માની પણ લેવું જોઈએ નહિ— મારો એ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

(૩) તિર્યક રેખા (Oblique) (/) :-

તિર્યક રેખા- ત્રાંસી રેખા-નો ઉપયોગ મુખ્યત્વે બે હેતુથી કરવામાં આવે છે.

(૧) વાક્યમાં જ્યારે બે-ત્રણ શબ્દો વિકલ્પરૂપે દર્શાવવાના હોય ત્યારે એવા શબ્દો વચ્ચે તિર્યક રેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

૧. આવા કેસમાં નિયમાનુસાર પ્રવાસ ભથ્થું અને/ અથવા દૈનિક ભથ્થું મળવાપાત્ર થશે.
૨. આ નિયમ સીધી ભરતીથી/ બઢતીથી/ પ્રતિનિયુક્તિથી નિમાયેલા તમામ કર્મચારીઓને/ અધિકારીઓને લાગુ પડશે.

(૨) સંક્ષેપસૂચક નિશાની તરીકે પણ આ રેખા બે શબ્દની વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

૧. ૧૦/ નોં. વિ. (ફાઈલમાં નોંધ વિભાગ પૃ.નં. ૧૦)
૨. ૧૫/ પ.વિ. (ફાઈલમાં પત્રવ્યવહાર વિભાગ પૃ. નં. ૧૫)
૩. ૨૦ કિ. મી./ ૧ કલાક (૧ કલાક દીઠ ૨૦ કિલોમીટર)

(૩) તારીખ, મહિનો અને વર્ષ આંકડામાં લખવામાં આવે ત્યારે દરેક આંકડાને અલગ પાડવા માટે વચ્ચે આ રેખા મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

૨૬/૧/૯૭

(૪) ક્યારેક અપૂર્ણાક દર્શાવવા માટે પણ આ રેખાનો ઉપયોગ થાય છે; જેમ કે-

૧ ૧/૨ ૩/૪

(૪) કૌંસ :-

સામાન્ય રીતે વાક્યમાં વિશેષ સમજૂતી આપતું લખાણ કે અન્ય ભાષાનો પર્યાય સૂચવતો શબ્દ કૌંસમાં મૂકવામાં આવે છે. કૌંસમાંનું લખાણ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વાક્યના ઘટકરૂપ હોતું નથી. એ હોય કે ન હોય પણ વાક્ય વ્યાકરણના નિયમાનુસાર જ રહે છે.

કૌંસના ત્રણ પ્રકાર છે- લઘુ કૌંસ, ગુરુ કૌંસ અને છગડિયો કૌંસ.

(૧) લઘુ કૌંસ (Parentheses) () :-

૧. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાક્યમાં સ્પષ્ટતા દર્શાવતું, સંદર્ભ સૂચવતું, ટીકાટિપ્પણ કે નોંધ રૂપે આપેલું, અનુવાદ કે પર્યાયરૂપ લખાણ તેમજ કૃતિ કે લખાણનું પ્રકાશન વર્ષ, પ્રસંગનું ઘટના વર્ષ, વ્યક્તિનો જીવનકાળ વગેરે લઘુ કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવે છે; જેમ કે-

ક. મારો હંસલો (આત્મા) નાનો ને દેવળ (શરીર) જૂનું તો થયું.

ખ. પુસ્તકો તો જીવનનાં અદ્ભુત સાથી; શિષ્ટ રીતભાતવાળાં યે ખરાં, વફાદાર તો જખરાં. (આપણે ?)

ગ. આ જાતના અહેવાલ માટે અંગ્રેજી ભાષામાં અપરોક્ષ (direct) અને પરોક્ષ (indirect) વાક્યરચના હોય છે.

૨. આ ઉપરાંત, નાટકમાં સંવાદ સિવાયની સૂચનાઓ પણ કૌંસમાં મૂકવામાં આવે છે.

૩. વિભાગસૂચક આંકડા અને અક્ષરો પણ કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવે છે; જેમ કે-

(૧), (૨), (૩) વગેરે તથા (ક), (ખ), (ગ) વગેરે.

(૨) ગુરુ કૌસ (Brackets) [] :-

(ક) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્પષ્ટતાસૂચક કે સમજૂતીદર્શક લખાણના પણ જો પેટા-વિભાગ થતા હોય અથવા એ લખાણમાં પણ વિશેષ સમજૂતી આપવાની થતી હોય તો આવું સમગ્ર લખાણ ગુરુ કૌસમાં મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

પ્રસ્તુત કેસમાં આ અધિનિયમ [ગુજરાત ખાનગી વન (સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (૧૯૭૩નો ગુજરાત અધિનિયમ-૧૪)]ની જોગવાઈઓ લાગુ પાડી શકાશે.

(ખ) શીર્ષકમાં વિભાગસૂચક આંકડા, અક્ષર વગેરે દર્શાવ્યા પછી નીચે પેટા-વિભાગ પાડીને પણ લખાણ આપવાનું હોય તો ગુરુ કૌસ અને લઘુ કૌસ બંને વપરાય છે; જેમ કે-

ક્રમ નં. [૧] (ક) (પ), [૪] (૧૫) (૨) વગેરે.

(૩) છગડિયો કૌસ (Brace) { } :-

સામાન્ય રીતે આ કૌસનો ઉપયોગ શબ્દો કે વાક્યોને સાંકળવા માટે કરવામાં આવે છે. એક જ બાબત એકસાથે અન્ય કેટલીક બાબતોને લાગુ પડતી હોય ત્યારે તેવી બાબતો સામે છગડિયો કૌસ કરીને તેમને સમાન રૂપે લાગુ પડતી બાબત તરીકે નોંધવામાં આવે છે. લખાણમાં મોટે ભાગે એક જ બાજુની (}) નિશાની કરવામાં આવે છે; જેમ કે-

નીચેનાં ખાતાં/કચેરીઓએ તેમનાં નામ સામે જણાવેલ પોતાના મૂળ વિભાગને આ માહિતી મોકલી આપવી :-

૧. અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડા કાર્યાલય	}	સામાન્ય વહીવટ વિભાગ
૨. જિલ્લા સર્વસંગ્રહની કચેરી		
૩. ભાષા નિયામકની કચેરી		

આ ઉપરાંત, ગણિતના દાખલામાં પણ “}” અને “{” નિશાનીઓ વિવિધ સંદર્ભ અનુસાર વપરાય છે.

(૫) ખંડવર્ણ ચિહ્ન (... ...) :-

કોઈ શબ્દ કે વાક્ય તૂટતું બતાવવું હોય તેમજ બિન-જરૂરી વાક્યખંડનો લોપ દર્શાવવો હોય ત્યારે આ ચિહ્ન (ત્રણ ત્રણ ટપકાં) મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-

૧. શિલાલેખમાં “મહા. . .સ” લખેલું જોવા મળે છે. અહીં વચ્ચે અક્ષરો ખૂટતા જણાય છે.
૨. તેમના મતે, નિબંધમાં વિષયનું વિવરણ ટૂંકું સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં થયું હોવું જોઈએ.

(૬) કાકપદ અથવા ઘોડી (^) :-

વાક્યમાં કોઈ શબ્દ લખવાનો રહી ગયો હોય તો તે જ્યાં ઉમેરવાનો હોય ત્યાં બે શબ્દ વચ્ચે આ ચિહ્ન મૂકવામાં આવે છે; જેમ કે-
જીવનમાં સુખદુઃખની ઘટમાળ ^{રેટ} માફક ચાલ્યા કરે છે.

(૭) ફૂદડી (*) :-

(૧) લખાણમાં કોઈ ભાગ લખવાનો રહી ગયો હોય અથવા પાછળથી ઉમેરવાનું જરૂરી જણાયું હોય તો જ્યાં તે ઉમેરવાનો હોય એ જગ્યાએ ફૂદડીની નિશાની કરીને તે ભાગ હાંસિયામાં કે અન્ય કોઈ જગ્યાએ પણ ફૂદડીની નિશાની કરીને લખવામાં આવે છે; જેમ કે-

અભ્યાસ એટલે અભ્યાસ કરનારની વિવેકબુદ્ધિને ખીલવીને કરાવવામાં આવ્યો હોય તે અભ્યાસ:* સંસ્કાર દઢ કરવા માટે સતત જાગૃતિની જરૂર છે.

* એવા અભ્યાસ દ્વારા જે પડે તે સાચા સંસ્કાર.

(૨) વાક્યમાં કોઈ વિધાન વિશે સ્પષ્ટીકરણ આપવાની જરૂર

હોય તે વિધાન આગળ તેમજ સ્પષ્ટીકરણ આગળ પણ ફૂદડીની નિશાની કરવામાં આવે છે; જેમ કે-

શરતોનું પાલન નહિ કરવાના કારણસર આ જમીનના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ* મૂકવામાં આવે છે.

- * ગુજરાત નગરરચના અને શહેરી વિકાસ અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ-૩૬ (પ) (ક)ની જોગવાઈ અનુસાર.

જેવી સંસ્કૃતિ તેવી ભાષા.

ભાષા કરમાય ત્યારે જીવન કરમાય.

જેમ ભાષા સમૃદ્ધ તેમ જીવન સમૃદ્ધ.

પ્રકરણ-૬

શબ્દોનો કોશક્રમ અને જોડણી-વિહંગાવલોકન

૧. શબ્દોનો કોશક્રમ :-

શબ્દોનો કોશક્રમ એટલે શબ્દકોશમાં કક્કાવારી પ્રમાણે શબ્દનું પહેલું, બીજું, ત્રીજું એ પ્રકારે સ્થાન. શબ્દમાં આવતા પ્રથમ અને ત્યાર પછીના અક્ષરના ક્રમ એટલે કે વર્ણક્રમ પ્રમાણે એ સ્થાન નક્કી કરાય છે.

મોટા ભાગના શિક્ષિત લોકોને અંગ્રેજી શબ્દકોશની સરખામણીએ ગુજરાતી શબ્દકોશ જોવો અઘરો પડે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં, ગુજરાતી ભાષામાં છે તેવા કોઈ લિપિસંકેતો નથી. તેથી એની વર્ણમાળા (alphabet)માં આવતા અક્ષરના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દો ગોઠવાય છે, જ્યારે ગુજરાતીમાં કાનો, માત્રા, ઈ-ઉ-નાં દ્વસ્વ-દીર્ઘ સંકેતચિહ્નો, વિસર્ગ, અનુસ્વાર, જોડાક્ષર વગેરે આવે છે. શબ્દકોશમાં, આ બધાંનો ક્રમ, પ્રાથમિક કક્ષાએ શીખવાતા વર્ણમાળાના ક્રમ કરતાં થોડો જુદો હોય છે. તેથી જ શબ્દકોશ જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

પ્રાથમિક કક્ષાએ શિખવાડાતી બારાક્ષરીમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગનું સ્થાન છેલ્લે હોય છે; જેમ કે-

સ્વર :- અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ

વ્યંજન :- ક, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કે, કૈ, કો, કૌ, કં, કઃ ... વગેરે

‘કૃ’નો ક્રમ શિખવાડાતો નથી.એ ‘કૂ’ પછી આવે. વળી ‘ક્ષ’ અને ‘જ્ઞ’ ને ‘ળ’ પછીનું સ્થાન અપાય છે. હકીકતમાં ‘ક્ષ’ અને ‘જ્ઞ’ (પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે), મૂળ વ્યંજન નથી પણ સંયુક્ત વ્યંજન છે. ‘ક્ષ’ ‘કૂ’ નો જોડાક્ષર છે. તેથી ‘ક્ષ’ પરના શબ્દો ‘ક’ નીચે જોવા

મળે. 'જ્ઞ' 'જ્ઞ'નો જોડાક્ષર છે. તેથી 'જ્ઞ' પરના શબ્દો 'જ' નીચે જોવા મળે. એ જ રીતે 'ત્ર' 'ત્'નો જોડાક્ષર છે અને 'શ્ર' 'શ્'નો જોડાક્ષર છે. પાયાનો આ મુદ્દો જ ધ્યાન બહાર રહે છે. તેથી કોશ જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

હવે જોઈએ, શબ્દકોશમાં ગોઠવવામાં આવતો ક્રમ, એ થોડો જુદો છે અને એને કંઈક અંશે નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય :

સ્વર-

અ, અં, અઃ, આઃ, આં, આઃ, ઇ, ઈ, ઈઃ, ઈ, ઈ, ઈઃ, ઉ, ઉઃ, ઊ, ઊં, ઊઃ, ઋ, ઋં, ઋઃ, એ ઐ, એઃ, ઐ, ઐ, ઐઃ, ઓ, ઓં, ઓઃ, ઔ, ઔં, ઔઃ.

વ્યંજન-

ક, કં, કઃ, કા, કાં, કાઃ, કિ, કિં, કિઃ, કી, કીં, કીઃ, કુ, કું, કુઃ, કૂ, કૂં, કૂઃ, કે, કેં, કેઃ, કૈ, કૈં, કૈઃ, કો, કોં, કોઃ, કૌ, કૌં, કૌઃ.

આ જ પ્રમાણે 'ખ' થી 'ળ' સુધીના તમામ વ્યંજન ગોઠવી શકાય. અલબત્ત, આમાં દરેક વર્ણથી શરૂ થતો શબ્દ હોય જ એવું નથી.

શબ્દનું સ્થાન નક્કી કરતી વખતે, (૧) સૌ પ્રથમ, શબ્દના પ્રથમ અક્ષરનો કક્કાવારીનો ક્રમ ધ્યાનમાં રાખવાનો હોય છે. એમાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળ સ્વર અને મૂળ વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દો પછી અનુસ્વારવાળા સ્વર અને વ્યંજન આવે.

(૨) તે ઉપરાંત, પ્રથમ અક્ષર સિવાયના અન્ય અક્ષરોનો ક્રમ પણ આ દૃષ્ટિએ જાળવવાનો હોય છે. દાખલા તરીકે, કચવાટ, કચેરી, કચાશ- આ ત્રણ શબ્દોમાં 'ક' પછી ચ, ચે, ચા છે. કક્કાવારીના ક્રમ પ્રમાણે ચ, ચા, ચે, આવશે. તેથી એમનો ક્રમ બદલાઈને આ પ્રમાણે થશે- કચવાટ, કચાશ, કચેરી.

જો બીજો અક્ષર સમાન રહેતો હોય તો ત્રીજા અક્ષરનો ક્રમ જોવાનો. જેમ કે- **કચકડું, કચરો, કચવાટ.** આ ત્રણેયમાં પહેલા, બીજા અક્ષરે 'કચ' છે. તેથી ત્રીજા અક્ષરના ક્રમ -ક, રો, વા- પ્રમાણે આ શબ્દો ગોઠવાય. એ જ રીતે **ચોમાસુ** (ચોમાસાનું) અને **ચોમાસું**- (વર્ષાઋતુ)- માં અનુસ્વારવાળો શબ્દ બીજા ક્રમે આવે.

(૩) પૂર્ણ અક્ષરોનો ક્રમ પૂરો થયા પછી જોડાક્ષરનો ક્રમ આવે. તેમાં પણ કક્કાવારીનો ક્રમ તો જાળવવાનો જ. દાખલા તરીકે, **કવચિત્, કલેશ, કાંતિ** જેવા જોડાક્ષરવાળા શબ્દો હોય, તો તેમનું સ્થાન 'ક' (પૂર્ણ અક્ષર) પર આવતા કૌ: સુધીના (જો કે, કૌ: પર કોઈ શબ્દ નથી, છેલ્લો શબ્દ 'કૌસ' છે) તમામ શબ્દો પછી જ આવે અને આ ત્રણ શબ્દોનો ક્રમ, 'ક' પછી આવતા બીજા અક્ષરનો કક્કાવારીનો ક્રમ જોઈને નક્કી થાય છે. **કવચિત્**-માં ક્+વ છે. **કલેશ**માં ક્+લે છે અને **કાંતિ**-માં ક્+રાં છે. તેથી ર, લ અને વ નો ક્રમ ધ્યાનમાં રાખીને **કાંતિ, કલેશ અને કવચિત્**- એ પ્રમાણે શબ્દો ગોઠવાશે.

આ થઈ, શબ્દમાં પ્રારંભે આવતા જોડાક્ષરની વાત; પણ શબ્દની વચમાં અક્ષરોના બીજા, ત્રીજા ક્રમે જોડાક્ષર આવે તો શું કરવું ? એમાં પણ નિયમ પ્રમાણે પૂર્ણ અક્ષર પૂરા થયા પછી જ જોડાક્ષર લેવા. દાખલા તરીકે, **કિન્નરી**- શબ્દનો ક્રમ, 'કિ' પરના શબ્દોમાં 'કિ' પછી આવતા ન, ના, નિ- વગેરે પૂર્ણ અક્ષર પૂરા થાય ત્યાર પછી જ આવે. તેથી **કિનારો**, પછી **કિન્નર** અને ત્યાર બાદ **કિન્નરી** આવશે. એ જ રીતે, **કૃત્ય, કૃત્રિમ** જેવા શબ્દો કૂં (કૂ: પર કોઈ શબ્દ નથી) પરના શબ્દો પૂરા થયા પછી 'કૃ' થી શરૂ થતા શબ્દોમાં 'કૃ' પછીના અક્ષરે આવતા ત, તિ, વગેરે એટલે કે કૃતિ જેવા શબ્દો પછી આવશે. **કૃત્ય**-માં ત્ પછી ય છે જ્યારે **કૃત્રિમ**-માં ત્ પછી રિ (ત્રિ=ત્+રિ) છે. તેથી **કૃત્ય** શબ્દ પહેલો આવે.

(૪) વિસર્ગવાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં થોડા છે. **નિ:શંક, નિ:સંદેહ, નિ:સ્વાર્થ** જેવા કેટલાક શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષરમાં વિસર્ગ આવે

છે. તેમનું સ્થાન 'નિ' પરના શબ્દો પૂરા થયા પછી એટલે કે 'નિંદ' પછી આવે. એ જ રીતે, દુઃખ-શબ્દ દુંદુભિ પછી આવે. અંતઃકરણ-શબ્દ, આગળ જોયું તે પ્રમાણે 'અંતં...' પછી આવે. પણ આવા કોઈ શબ્દો નથી. તેથી 'અંતસ્થ' પછી આવે છે અને 'અંતિમ' જેવા શબ્દો 'અંતઃકરણ' પછી આવે છે.

વધુ સ્પષ્ટતા માટે 'ક' પરના કેટલાક શબ્દો આવા ક્રમ પ્રમાણે જોઈએ : ક... કકડો... કથા... કરોળિયો (પૂર્ણ 'ર')- કર્ણ (અર્ધો 'ર')... કલમ... કલ્પના (અર્ધો 'લ્' પછી 'પ') ... કલ્યાણ (અર્ધો લ્ પછી 'યા') ... કળી ('ળ' છેલ્લો અક્ષર તે પછી અનુસ્વારવાળા શબ્દો) ... કંઈ ...કંસ ... કાકા ...કાર્ય ...કાંસકો ...કાંસ્ય ...કિરણ ...કિંમત ...કીડી ...કુકર્મ ...કુળ ...કુંજ ...કૂકરી ...કૂંચી ...કૃપા ...કેટલું ...કેળું ...કેંદ્રિત ...કૈલાસ ...કોઈ ...કોઈન ...કોંકણ ...કૌટુંબિક ...કૌંસ ...ક્યારો ...કમ...ક્રિયા ...કીડા ...કોધ ...ક્લેશ ...ક્ષણ ...ક્ષંતવ્ય ...ક્ષિતિજ ...ક્ષીણ ...ક્ષુદ્ર ...ક્ષેત્ર ...ક્ષોભ... વગેરે.

ઉપર જોયું કે 'ક્ષ' એ 'ક્ર+ષ'નું જોડાક્ષર રૂપ હોવાથી 'ક્ષ'થી શરૂ થતા શબ્દો 'ક' પરના શબ્દોની યાદીમાં આવતા જોડાક્ષરના સ્થાન મુજબ અંતિમ ભાગમાં આવે છે અને ક્રમ મુજબ ગોઠવાય છે.

આ જ પ્રમાણે 'જ્ઞ'થી શરૂ થતા શબ્દોનો કોશક્રમ જોઈએ. 'જ્ઞ' એ 'જ્' અને 'ઞ' મળીને બનેલો જોડાક્ષર છે, પણ તેનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં 'ગ્ન' થાય છે. તેને લીધે ઘણી વખત 'ગ' વર્ણના શબ્દોમાં જોડાક્ષરના ક્રમમાં તેને શોધવાની ભૂલ થતી જોવા મળે છે. હકીકતે, 'જ્ઞ'થી શરૂ થતા શબ્દોની યાદીમાં જૈહર, જૈહરી સુધી આવ્યા પછી (જૈ, જૈ: પર કોઈ શબ્દ નથી) પ્રથમ અક્ષરમાં જોડાક્ષરથી શરૂ થતા શબ્દો આવે અને તેમાં સૌ પહેલાં 'જ્ઞ' (જ્+ઞ)થી શરૂ થતાં શબ્દો જ્ઞ ...જ્ઞાત ...જ્ઞાપ્ય ...જ્ઞેય પછી 'જ્ય' (જ્+ય)થી શરૂ થતા જ્યહાં ...જ્યાં ...જ્યેષ્ઠ ...જ્યોત્સ્ના અને તે પછી 'જ્વ' (જ્+વ)થી શરૂ થતા શબ્દો જ્વર ...જ્વલંત ...જ્વલિત ...જ્વાલા વગેરે આવે.

આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રહે તો શબ્દકોશમાં 'ક્ષ' અને 'જ્ઞ' થી શરૂ થતા શબ્દોનું સ્થાન શોધવામાં કશી મુશ્કેલી રહેશે નહિ.

સંક્ષિપ્ત રૂપવાળા શબ્દો (જે.પી., એમ.એ., બી.એસસી.)ને પણ શબ્દકોશમાં સમાવી લેવામાં આવે છે. તેમનો કોશક્રમ સંક્ષિપ્ત રૂપમાંના તમામ અક્ષરોને એકસાથે એક શબ્દની જેમ જ ગણીને પછી આગળ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ નક્કી કરવામાં આવે છે. તેથી 'એ'થી શરૂ થતા શબ્દોની યાદીમાં 'એમ' પછી એમ.એ., એમ.એલ.એ., એમ.એસસી., જેવા શબ્દો અને 'એમનું' પછી 'એમ.પી.', 'એમ.બી.બી.એસ.'ને મૂકી શકાય. 'જ'થી શરૂ થતા શબ્દોની યાદીમાં જેદર, જે.પી., જેબ આવે અને 'બ'થી શરૂ થતા શબ્દોની યાદીમાં 'બી' પછી બી.એ., બી.એસસી., બીક, બી.કોમ., બીચ, - એ પ્રમાણેના ક્રમમાં શબ્દો ગોઠવાય.

શબ્દકોશમાં (ખાસ કરીને 'સાર્થ'માં) 'જુ' અને 'જૂ'ને 'જુ', 'જૂ' (જુગાર, જુદું, જૂઠું, જૂથ) એ મુજબ દર્શાવ્યા છે. તેવી જ રીતે 'રુ'ને બદલે 'રુ' (રુદન, રુચિ, પુરુષ, દારુણ) દર્શાવ્યો છે, પરંતુ આ રૂપો (જુ, જૂ, રુ) હવે અપ્રચલિત બની ગયાં છે.

૨. વ્યવહારમાં ઉપયોગી એવા કેટલાક શબ્દોની જોડણી સરળતાથી યાદ રહે તે માટે અહીં જુદા જુદા વિભાગવાર શબ્દો આપ્યા છે.

(૧) જેમાં હ્રસ્વ-ઈ આવતી હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

અગ્નિ	જિલ્લો	પંક્તિ	શિષ્ય
અસ્થિ	જ્ઞાતિ	પ્રાપ્તિ	શિસ્ત
ઈચ્છા	જ્યોતિ	ભિક્ષા	શ્રેણિ (-ણી)
ઈંદ્ર	તિથિ	બ્રાન્તિ	સિક્કો
ઋષિ	તૃપ્તિ	રવિ (સૂર્ય)	સિદ્ધિ
કવિ	દિન	રશ્મિ	સૃષ્ટિ

કિસ્સો	દિવ્ય	રાત્રિ (-ત્રી)	સ્થિતિ
કૃતિ	દ્વિધા	રાશિ	સ્થિર
કૃષિ	ધૃતિ	લિપિ	સ્મિત
કાંતિ	ધ્વનિ	વિદ્યા	સ્મૃતિ
ક્રિયા	નહિ (નહી)	વિશ્વ	હિસ્સો
ખ્યાતિ	નિદ્રા	વૃત્તિ	હિંસા
ગ્લાનિ	નિષિ	વૃદ્ધિ	
ચિત્ર	નિષ્ઠા	વ્યક્તિ	
ચિહ્ન	નિંદા	શાંતિ	
ચિંતા	પતિ	શિક્ષા	

અખિલ	અંજલિ	ઈશારો	કિલ્લો
અગ્રિમ	અંતિમ	ઈંદિરા	કિસ્મત
અતિથિ	અંત્યેષ્ટિ	ઈંદ્રિય	કિંમત
અદિતિ	આકૃતિ	ઐચ્છિક	કૃત્રિમ
અધિક	આપત્તિ	ઔચિત્ય	કોશિશ
અનિલ	આવૃત્તિ	કજિયો	કોળિયો
અનિષ્ટ	આશિષ	કઠિન	કૌટિલ્ય
અપ્રિય	આશ્રિત	કનિષ્ઠ	ક્રમિક
અલિપ્ત	આસક્તિ	કાતિલ	ક્ષિતિજ
અવધિ	આંશિક	કિનારો	ખનિજ
અસ્તિત્વ	ઈન્કાર/ઈનકાર	કિરણ	ખાણિયો

ખિતાબ	તૃષિત	નિર્દેશ	પ્રકૃતિ
ખેપિયો	તોતિંગ	નિર્દિષ્ટ	પ્રતિમા
ગણિત	ત્રિકોણ	નિર્માણ	પ્રવૃત્તિ
ગરિમા	ત્રિવિધ	નિર્ભેળ	પ્રશસ્તિ
ગર્ભિત	ત્વરિત	નિશ્ચિત	પ્રસિદ્ધિ
ઘનિષ્ઠ	દરિદ્ર	નિષિદ્ધ	ફળિયું
ચલિત	દારિદ્રય	નિષ્ક્રિય	ફિકર
ચરિત્ર	દિલાસો	નિષ્પક્ષ	ફિરકો
ચારિત્ર્ય	દિવસ	નિસર્ગ	ફિરસ્તો
ચાંચિયો	દૈનિક	નિહિત	બક્ષિશ (-સ)
ચિતાર	દોષિત	નિ:શસ્ત્ર	બિસ્તરો/બિસ્ત્રો
ચિત્કાર	ધનિક	નિ:સ્પૃહી	ભવિષ્ય
ચિંતન	ધર્મિષ્ઠ	પત્રિકા	ભિન્નતા
જટિલ	ધાર્મિક	પદ્ધતિ	ભૌતિક
જડિત	ધિક્કાર	પવિત્ર	ભૌમિક
જાગૃતિ	ધોરિયો	પંડિત	મલિન
જિજ્ઞાસા	નચિંત	પાક્ષિક	મસ્જિદ
જયોતિષ	નાવિક	પાટિયું	મહિમા
ટિપ્પણ	નાસ્તિક	પાર્થિવ	મહિલા
તાંત્રિક	નિદાન	પાંડિત્ય	મંજિલ
તિમિર	નિમિષ	પિછાણ	માલિક
તિલક	નિયમ	પૌષ્ટિક	માલિશ (-સ)

મિશ્રિત	વિકેતા	શિક્ષણ	સાત્ત્વિક
મૌકિક	વિકૃતિ	શિક્ષિકા	સારથિ
રદિયો	વિક્ષેપ	શિથિલ	સાહિત્ય
રસિક	વિખ્યાત	શિબિર	સિંચન
રિવાજ	વિગ્રહ	શિરસ્તો	સેવિકા
લલિત	વિચિત્ર	શિશિર	સૈનિક
લવિંગ	વિચ્છિન્ન	શોષિત	સ્થગિત
લહિયો	વિજ્ઞપ્તિ	સક્રિય	સ્થપતિ
લાલિત્ય	વિદ્વાન	સચિવ	સ્થાનિક
લિજ્જત	વિધાન	સદ્ગતિ	સ્થાપિત
લિભાસ	વિધ્યર્થ	સમાપ્તિ	સ્ફટિક
લેખિકા	વિનંતિ (-તી)	સમૃદ્ધિ	સ્વૈચ્છિક
વરિષ્ઠ	વિભિન્ન	સહિત	હાર્દિક
વસતિ(-તી)/વસ્તી	વિવિધ	સંકાંતિ	હિસાબ
વંચિત	વિશ્રામ	સંક્ષિપ્ત	હિંમત
વાણિજ્ય	વિસ્મય	સંદિગ્ધ	
વાર્ષિક	વૈદિક	સંપત્તિ	
વિકટ	વૈવિધ્ય	સંમતિ	
વિકાસ	શાબ્દિક	સંસ્કૃતિ	

અકિંચન	અતિવૃષ્ટિ	અનિશ્ચિત	અભિનેતા
અખંડિત	અતિશય	અપેક્ષિત	અભિપ્રેત

અગણિત	અવિલોપ્ય	ચલચિત્ર	નારિયેળ
અગિયાર	અસંગતિ	ચિકિત્સક	નાળિયેર
અઘટિત	અહર્નિશ	ચોકિયાત	નિકંઠન
અચિંતિત	આકસ્મિક	છમાસિક	નિમંત્રણ
અડિયલ	આચ્છાદિત	છાત્રવૃત્તિ	નિમંત્રિત
અતિશય	આજ્ઞાંકિત	છાયાચિત્ર	નિયમન
અધિકાર	આડતિયો	છિન્નભિન્ન	નિયમિત
અધિકૃતિ	આદિજાતિ	જઠરાગ્નિ	નિયામક
અધિપત્ર	આધ્યાત્મિક	જર્જરિત	નિરક્ષર
અધ્યાપિકા	આમંત્રિત	જિરાયત	નિરપેક્ષ
અનિમિષ	આવિર્ભાવ	જ્યોતિર્ધર	નિરાશ્રિત
અબાધિત	આવિષ્કાર	તબિયત	નિર્ણાયક
અભિગમ	ઈતિહાસ	તાત્કાલિક	નિર્દેશિકા
અભિજાત	ઈસ્કોતરો	તિલાંજલિ	નિર્ધારિત
અભિજિત	ઈસ્પિતાલ	ત્રૈમાસિક	નિર્વાસિત
અભિનય	કલંકિત	દાર્શનિક	નિસબત/નિસ્બત
અભિયાન	ખંડિયેર	દ્વિગંબર	નિઃસંશય
અભિવૃદ્ધિ	ખાસિયત	દ્વિવાર્ષિક	નિઃસંદેહ
અભિવ્યક્તિ	ગિરનાર	નવલિકા	નિહારિકા
અભિષેક	ગિરિધામ	નવોદિત	પરિચિત
અવનતિ	ઘડિયાળ	નાગરિક	પરિણામ
અવિભાજ્ય	ચક્રવૃદ્ધિ	નામાંકિત	પરિત્યાગ

પરિપત્ર	ફિટકાર	વિચ્છેદન	શિષ્ટાચાર
પરિપાટિ (-ટી)	બજાણિયો	વિજ્ઞાપન	શિષ્યવૃત્તિ
પરિભાષા	બહિષ્કાર	વિનિમય	શૈક્ષણિક
પરિમાણ	બૃહસ્પતિ	વિનયમ	સન્માનિત
પરિમિત	મર્યાદિત	વિનિયોગ	સમન્વિત
પરિશિષ્ટ	મહેફિલ	વિનિર્મિત	સમર્થિત
પરિષદ	માધ્યમિક	વિલક્ષણ	સમર્પિત
પરિસ્થિતિ	માંગલિક	વિલોપન	સંકલિત
પૌરાણિક	મિતાહાર	વિવેચક	સંગઠિત
પ્રકાશિત	મિલકત	વિશારદ	સંપાદિત
પ્રણાલિકા	રક્તપિત્ત	વિસંગતિ	સંભવિત
પ્રતિનિધિ	રચયિતા	વિસ્તરણ	સંયોજિત
પ્રદર્શિત	રાષ્ટ્રપતિ	વિસ્ફોટક	સંવાદિતા
પ્રમાણિક/પ્રામાણિક	રિયાસત	વેવિશાળ	સંવિધાન
પ્રાથમિક	લાક્ષણિક	વૈકલ્પિક	સંસ્કારિતા
પ્રાદેશિક	લિખિતંગ	વૈજ્ઞાનિક	સાપ્તાહિક
પ્રાયશ્ચિત	વનરાજિ (-જી)	વૈધાનિક	સામયિક
પ્રાયોગિક	વનસ્પતિ	વૈયક્તિક	સામાસિક
પ્રારંભિક	વાહિયાત	વૈવાહિક	સાર્વત્રિક
પ્રાસ્તાવિક	વિકેન્દ્રિત	શબ્દાવલિ (-લી)	સાહજિક
પ્રોત્સાહિત	વિચક્ષણ	શિરચ્છેદ	સાહસિક
ફરિયાદ	વિચલિત	શિલાલેખ	સાહિત્યિક

સાંસારિક	સ્વાભિમાન	હિજરત	હેસિયત
સાંસ્કૃતિક	સ્વાભાવિક	હિમાયત	હોશિયાર
સિલસિલો	સ્વોપાર્જિત	હિમાલય	
સ્મરણિકા	હરગિજ	હિલચાલ	

અઠવાડિક	કર્તવ્યનિષ્ઠા	નોકરિયાત	વિધાનસભા
અધિનિયમ	કાબેલિયત	પખવાડિક	શરણાગતિ
અધિવેશન	કાર્યપદ્ધતિ	પરિવર્તન	શિરસ્તેદાર
અનિયમિત	કિલકિલાટ	પારિતોષિક	સચિવાલય
અપરિપક્વ	ગિરફતાર	પારિભાષિક	સર્વસંમતિ
અપ્રચલિત	ગિરિમથક	ફરજિયાત	સર્વાનુમતિ
અભિનંદન	ચિકિત્સાલય	બહિર્ગમન	સાંપ્રદાયિક
અભિવાદન	ચિત્તાકર્ષક	ભિરાજમાન	સિદ્ધાંતનિષ્ઠ
અવલંબિત	ચિત્રવિચિત્ર	મતાધિકાર	સ્થિતિસ્થાપક
અવિધિસર	ઢાંકપિછોડો	મરજિયાત	સ્વનિયંત્રિત
અવિવાહિત	તર્કવિતર્ક	માર્ગદર્શિકા	હડતાલિયો
અંતરિયાળ	તાગડધિન્ના	રહેમિયત	હસ્તલિખિત
આલંકારિક	તિસમારખાં	રાજપત્રિત	હાડપિંજર
ઈન્સાનિયત	દરમિયાન	રાસાયણિક	હેરાનગતિ
ઐતિહાસિક	નાદાનિયત	લક્ષાધિપતિ	હેવાનિયત
ઔપચારિક	નિયમાવલિ (-લી)	વાદવિવાદ	હોલિકોત્સવ
કરિયાવર	નિરપવાદ	વાર્ષિકોત્સવ	

આંતરવિગ્રહ નગરપાલિકા વિશેષાધિકાર સિંહાવલોકન
કાળાબજારિયો નિસર્ગોપચાર

મહાભિનિષ્ક્રમણ વિચારવિનિમય

(૨) જેમાં દીર્ઘ-ઈ આવતી હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-
સ્ત્રી

અણી (-ણિ)	ખીંટી	દ્વીપ (બેટ)	વાદી
અમી	ગીરો	ધીર	વીશી (-સી)
આંધી	ગ્રીષ્મ	નારી	વીંટી
ઈદ	ચાવી	નીર	શીઘ્ર
ઈજા	ચીરી	પત્ની	શૈલી
ઈંટ	ચોકી	પાણી	શ્રેણી
કીડી	જપ્તી (-પતી)	પીડા	સંત્રી
કેડી	જ્ઞાની	પીર	સાક્ષી
કેરી	તંગી	પીંછી	સાથી
કેફી	તીક્ષ્ણ	પૃથ્વી	સોટી
ક્યારી	તીર્થ	મંત્રી	સોની
કીડા	તીવ્ર	રવી (વસંતઋતુ)	સ્વામી
કોધી	દીક્ષા	રાશી (ખરાબ)	હીર
ક્ષીણ	દીન (ગરીબ)	હીટી	હીરો
ખાંભી	દીર્ઘ	વાણી	

અકીક	કાશ્મીર	તાસીર	પનોતી
અગાશી (-સી)	કેન્દ્રીય	તીખાશ	પનોળી
અગ્રણી	ક્ષેત્રીય	તીવ્રતા	પરીક્ષા
અજ્ઞર્ણ	ગરીબ	તૃતીય	પાકીટ
અધીન	ગાલીચો	તેજસ્વી	પ્રકીર્ણ
અધીર	ગ્રામીણ	દલીલ	પ્રણાલી
અનામી	ચકલી	દાગીનો	પ્રાચીન
અરજી	ચીકાશ	દીકરી	ફકીર
અવેજી	ચીવટ	દીકરો	બદલી
અશ્લીલ	જયંતી	દીદાર	બારીક
અસલી	જામીન	દીવાલ	બીભત્સ
અસીમ	જીવાત	ધરણી (-ણિ)	ભંડારી
અસીલ	ટીકડી	નસીબ	ભીષણ
અંજીર	ઢીં (-ઢિં)ગલી	નામોશી	મનસ્વી
આગામી	તક (-ખ)તી	નાવીન્ય	મરજી
આગાહી	તપસ્વી	નીડર	માગણી
આઝાદી	તબીબ	નીપજ	મીઠાઈ
આત્મીય	તર્જની	નીરસ	મીઢળ/મીંઢળ
આરોપી	તલ્લીન	નીરોગી	મીમાંસા
ઈડલી	તાકીદ	નોકરી	મોસમી
ઈશ્વર	તારીખ	પગથી	મોસંબી
ઈંધણ	તારીજ	પડીકી	રમણી
કંકોતરી/કંકોત્રી	તાલીમ	પદવી (-વિ)	રસીદ

રહીશ	શતાબ્દી	સર્વાંગી	સ્વીકૃત
રાષ્ટ્રીય	શાસ્ત્રીય	સામીપ્ય	હરીફ
લાગણી	શીર્ષક	સીમંત	હંગામી
વકીલ	શ્રીમંત	સ્વચ્છંદી	હાજરી
વડીલ	સગીર	સ્વર્ગીય	હીનતા
વાજબી	સમીક્ષા	સ્વાધીન	હીંચકો
વીજળી	સમીપ	સ્વીકાર	

અકસીર	કામબંધી	તજવીજ	પચરંગી
અકાદમી	કાર્યલક્ષી	તત્કાલીન	પરાધીન
અધીક્ષક	કાર્યવાહી	તફૂંચી	પરીક્ષક
અપરાધી	કારીગર	તબદીલી	ફાળવણી
અર્વાચીન	કારીગ (-ગી)રી	તલસ્પર્શી	બદનક્ષી
અસ્વીકાર	કોતરણી	તવારીખ	બદનામી
આગોતરી	કીડાંગણ	દરબારી	બરબાદી
આજ્ઞાધીન	ક્ષમાશીલ	દર્શનીય	બાંચધરી
આપવીતી	ખીચોખીચ	દીપોત્સવી	ભયભીત
આફરીન	ગરીબાઈ	દીવાદાંડી	ભવદીય
આલીશાન	ચશ્મપોશી	દીવાસળી	ભાગીદાર
આશીર્વાદ	છડીદાર	ધારાશાસ્ત્રી	ભાગીદારી
એકપક્ષી	જમાબંદી (-ધી)	નાણાકીય	ભારતીય
કક્કાવારી	તકદીર	નેતાગીરી	મતલબી
કવીશ્વર	તકલીફ	ન્યાયાધીશ	મનમોજી

મર્દાનગી	રવાનગી	વૈદકીય	સાગરીત
મશાલચી	રસાકશી (-સી)	સજીવન	સાથીદાર
માથાઝીક	રસાયણી	સત્તાધીશ	સ્નેહાધીન
મારપીટ	રાજકીય	સરકારી	હકીકત
મારામારી	રાહદારી	સર્વોપરી	હમદર્દા
મીનાકારી	લોકશાહી	સહધર્મી	હરીફાઈ
યાદગીરી	વહીવટી	સહાધ્યાયી	
રમણીક	વંદનીય	સંસદીય	

અંતર્દેશીય	જમીનદાર	બાષ્પીભવન	સમીકરણ
આકાશવાણી	જવાબદારી	મદદનીશ	સર્વકાલીન
આતંકવાદી	તપાસનીસ	લાગણીશીલ	સંઘરાખોરી
ઈમાનદારી	દેદીપ્યમાન	સમકાલીન	સ્પષ્ટીકરણ
કાર્યપ્રણાલી	ફરસબંધી	સમશીતોષણ	

આંતરજ્ઞાતીય	આંતરરાષ્ટ્રીય	નકશાનવીસ	સહીસલામત
આંતરપ્રાંતીય			

(૩) જેમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ બંને 'ઈ' આવતી હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ હ્રસ્વ 'ઈ' અને પછી દીર્ઘ 'ઈ' આવતી હોય તેવા શબ્દો :-

ઈસ્ત્રી	જિદી	દિલ્હી	શિલ્પી
ચિકી	જિપ્સી	બિંદી	હિંદી

કામિની	દામિની	માલિકી	વિનીત
કિરીટ	દિલીપ	માલિની	વિમાની
ગિરદી	દિવાળી	માહિતી	વિરોધી
ગૃહિણી	દ્વિઅર્થી	મિજાજી	વિલીન
જિવાઈ	દ્વિતીય	માહિની	વિહીન
જિંદગી	નિર્ણાત	યામિની	શિકારી
તિજોરી	નિશીથ	રાગિણી	સંગિની
ત્રિભાષી	નિસ્પૃહી	વાહિની	સાબિતી
ત્રિરંગી	બિલાડી	વિદ્યાર્થી	સિત્યાશી
દર્શિની	માનિની	વિનયી	સિલાઈ

અદ્વિતીય	ખિસકોલી	નારિયેળી	વરિયાળી
અધિકારી	ખેલદિલી	નાળિયેરી	વિદ્યાર્થિની
અભિનેત્રી	ગતિશીલ	નિરીક્ષક	વિદ્યાપીઠ
અભિમાની	ચિટનીસ	નિરીક્ષણ	વિનવણી
આદિવાસી	જિજીવિષા	નિસરણી	વિપરીત
ઈજનેરી	ઝિંદાદિલી	પરિણીત	વિભીષણ
કવયિત્રી	તકનિકી	પિયકારી	વિશ્વવ્યાપી
કારકિર્દી	તપસ્વિની	પ્રતિસ્પર્ધા	શક્તિહીન
કિકિયારી	તંગદિલી	પ્રતિવાદી	હરિયાળી
કિન્નાખોરી	દરિયાઈ	પ્રૌઘોગિકી	હોશિયારી
કિંવદંતી	દિલગીરી	ફરિયાદી	
ક્રિયાશીલ	દ્વિપેત્નીત્વ	મિજબાની	

ઈંદ્રિયાતીત	પરિક્ષેત્રીય	ભાષાવિજ્ઞાની	વિશ્વસનીય
ચિરકાલીન	પરીશીલન	રક્તવાહિની	સત્તાધિકારી
છેતરપિંડી	બિન-વારસી	વિચારણીય	સહચારિણી
નાદિરશાહી	બિન-શરતી	વિચારશીલ	સહધર્મિણી
નિકટવર્તી	ભવિષ્યવાણી	વિરોધાભાસી	હિસાબનીસ

બિન-સરકારી સ્વદેશાભિમાની વિકેન્દ્રીકરણ

હિસાબ-તપાસણી

(ખ) પ્રથમ દીર્ઘ ‘ઈ’ અને પછી હ્રસ્વ ‘ઈ’ આવતી હોય તેવા શબ્દો :-

કીર્તિ	નીતિ	ભીતિ	રીતિ
ગીતિ	પ્રીતિ		

અનીતિ	ચીપિયો	દીક્ષિત	પ્રતીતિ
કીમિયો	જીવિત	પીડિત	સ્વીકૃતિ

અપકીર્તિ	આજીવિકા	દીપાવલિ	શારીરિક
અભીક્ષિત	ગેરરીતિ	પરીક્ષિત	સાંદીપનિ
અસ્વીકૃતિ	તેલીબિયાં	પ્રાણીસૃષ્ટિ	

કીટવિજ્ઞાન	જીવવિજ્ઞાન	રીતરિવાજ	વીમાવિજ્ઞાન
------------	------------	----------	-------------

જીવનચરિત્ર વડીલોપાર્જિત સીમાનિર્ધારણ

(૪) જેમાં હ્રસ્વ 'ઉ' આવતો હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

અણુ	ખુશ	તુક્કો	લુટ (લૂટ)
અશ્રુ	ગુંઠો	તુચ્છ	વધુ (વધારે)
આંસુ	ચપ્પુ	થોડું	શુદ્ધ
ઉગ્ર	ચરુ	દુઃખ	સ્તુત્ય
ઋતુ	ચારુ	ધાતુ	
કુષ્ઠ	ચોખ્ખું	બાનું	
ક્ષુબ્ધ	તાંબું	ભુસ્કો (ભૂસકો)	

અરુણ	ઉદર	કુરાન	ઠુરાપો
ઉતારુ	ઉદ્ગમ	કુસુમ	ઠુંબેશ
ઉત્કટ	ઉદ્દેશ	કુંભાર	ટુચકો
ઉત્કર્ષ	ઉદ્ધત	કુંવારું	તરુણ
ઉત્કંઠા	ઉન્નત	કૌતુક	તારુણ્ય
ઉત્કૃષ્ટ	ઉમંગ	ખુન્નસ	તુમુલ
ઉત્તુંગ	ઉંબરો	ખુરશી (-સી)	દારુણ
ઉત્થાન	ઉંમર	ગુંજન	દુરસ્ત
ઉત્પન્ન	કટુતા	ગુંજાશ	દુશ્મન
ઉત્પ્રેક્ષા	કરુણ	ગોઝારું	દુષ્કાળ
ઉત્સવ	કુખ્યાત	ધુમ્મટ/ધુંમટ	દોહ્યલું
ઉત્સાહ	કુટુંબ	ચુકાદો	ધુમાડો

ધુમ્મસ	મુસદ્દો	વાગ્યુદ્ધ	સ્ફુરણા
પુષ્કળ	યુવક	સુચારુ	હુન્નર
પ્રચુર	લુટારો	સુષુપ્ત	હુમલો
પ્રસ્તુત	લોલુપ	સંમુખ	હુલ્લડ
મહોરું	વર્તુળ	સંયુક્ત	

અડપલું	ઉત્તરાર્ધ	ખુશામત	બુમરાણ
અજુગતું	ઉત્પાદન	ગુપચુપ	બેસુમાર
અનુચર	ઉત્સ્ફોટન	ઘુઘવાટ	મહુરત
અનુનય	ઉદ્ઘાટન	ચતુષ્કોણ	મળસકું
અનુભવ	ઉદ્ઘોષણા	છુટકારો	મુકદમો
અનુવાદ	ઉદ્બોધન	ડગુમગુ	મુખત્યાર
અનુસાર	ઉપક્રમ	ઢચુપચુ	મુચરકો
અનુસ્વાર	ઉપર્યુક્ત	તખલ્લુસ	મુદ્દામાલ
આગંતુક	ઉપલબ્ધ	નુકસાન	રુશવત
આપખુદ	ઉપાશ્રય	પર્યુષણ	લઘુતમ
ઉચાપત	ઉપોદ્ઘાત	પુરાતત્વ	વ્યવહારુ
ઉચ્છૃંબલ	ઉલ્લંઘન	પ્રત્યુત્તર	સદરહુ
ઉછાંછળું	કારકુન	ફળદ્ધ (-દ્ધ)પ	સુદર્શન
ઉઝરડો	કુદરત	કુરસદ	
ઉડ્યન	ખુલ્લંખુલ્લા	બહાદુર	
ઉતરાણ	ખુશનુમા	બહુસંખ્ય	

અનુકરણ	ઋણાનુબંધ	નવયુવક	રકુચકર
ઉતરામણ	છાયાનુવાદ	પુરબહાર	વટહુકમ
ઉદાહરણ	જાહેરનામું	ભાવાનુવાદ	
ઉપરછલ્લું	તદનુસાર	મહાનુભાવ	
ઉમેદવાર	તદુપરાંત	મુદ્રણાલય	

ગુરુત્વાકર્ષણ	મુખત્યારનામું	સરમુખત્યાર	
---------------	---------------	------------	--

(પ) જેમાં દીર્ઘ 'ઊ' આવતો હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

ઊર્જા	ગૂંચ	મૂર્ખ	વ્યૂહ
ઊન	ચૂક	મૂર્છા	શૂન્ય
ઊભ	ચૂંક	મૂર્ત	સૂક્ષ્મ
ઊર્ધ્વ	છૂટ	મૂળો	સૂડી
ઊંટ	દૂધ	રૂપ	સૂંઠ
કૂવો	ધૂર્ત	સૂર	સૂંઢ
કૂર	ન્યૂન	સૂર્ય	
ગૂઢ	પૂર્વ	વધૂ (પત્ની)	

અચૂક	અમૂર્ત	આમૂલ	કસૂર
અતૂટ	અમૂલ્ય	આરૂઢ	કાનૂન
અપૂજ	અંગૂઠો	ઊણપ	કૂપન
અપૂર્ણ	આકૂસ	ઊપજ	ખેડૂત
અપૂર્વ	આબરૂ	ઊંચાણ	ઘૂંઘટ

ઘૂંટણ	ભાડૂત	મૂંઠિત	સમૂહ
ચૂકતે	ભૂકંપ	મોકૂફ	સૂચન
છૂટકો	ભૂપૃષ્ઠ	મોજૂદ	સૂચક
ઝરૂખો	મજૂર	રમૂજ	સૂતર
નમૂનો	મંજૂર	રૂબરૂ	સૂરત
ન્યૂનતા	માલૂમ	વજૂદ	સૂર્યાસ્ત
પૂર્વાર્ધ	મૂર્ખતા	વસૂલ	સ્વયંભૂ

અવધૂત	જાગરૂક	બૂમાબૂમ	મૂલ્યાંકન
આપસૂઝ	જૂનાગઢ	ભરપૂર	રજૂઆત
આબેહૂબ	ઝૂંટાઝૂંટ	ભૂતપૂર્વ	રાજદૂત
આભૂષણ	દૂરભાષ	મગદૂર	રૂપરેખા
ઊહાપોહ	ધામધૂમ	મજકૂર	રૂપાંતર
કડાકૂટ	ધૂમ્રપાન	મરહૂમ	લૂંટાલૂંટ
કબૂલાત	નવવધૂ	મશગૂલ	વર્તણૂક
ચકચૂર	ન્યૂનતમ	મશહૂર	સૂનમૂન
ચૂપચાપ	પડપૂછ	મહેસૂલ	સૌરઊર્જા
છૂટાછેડા	ફાટફૂટ	માથાકૂટ	હકૂમત

અફલાતૂન	આધારભૂત	કસૂરદાર	ધૂસણખોર
અભૂતપૂર્વ	ઊગમસ્થાન	કૂડકપટ	ચડ (-ઢ)ઊતર
અવમૂલ્યન	ઊગમસ્ત્રોત	ખૂબસૂરત	છૂતઅછૂત

દૂરદર્શન	પરચૂરણ	સરતચૂક
દૂરસંચાર	બદસૂરત	

આદેશમૂલક	ઊલટતપાસ	ચૂકવવાપાત્ર	વાસણકૂસણ
ઊથલપાથલ	ગેરવર્તણૂક		

સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર

(દ) જેમાં ડ્રસ્વ-દીર્ઘ બંને 'ઉ' આવતા હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ ડ્રસ્વ 'ઉ' અને પછી દીર્ઘ 'ઊ' આવતા હોય તેવા શબ્દો :-

ઉદ્

મુહૂર્ત	શુશ્રુષા
---------	----------

અનુકૂળ	અનુરૂપ	કુળવધૂ	ભાંગ્યુંતૂટ્યું
અનુભૂત	કુતૂહલ	પુત્રવધૂ	સાનુકૂળ

અનુકૂલન	ખાતમુહૂર્ત
---------	------------

(ખ) પ્રથમ દીર્ઘ 'ઊ' અને પછી ડ્રસ્વ 'ઉ' આવતા હોય તેવા શબ્દો :-

ઊભું	ઊંધું	છૂપું	હૂંહું
ઊચું	કૂંડું	જૂનું	હૂંડું
ઊડું	છૂટું	ટૂંકું	પૂરું

ફૂંદું	રૂપું	લૂખું	સૂનું
ભૂસું	રૂવું	લૂલું	
રૂડું	રૂંછું	સૂકું	

અટૂલું	ચૂંટવું	ધૂંધળું	રૂપાળું
અધૂરું	છૂંદણું	નૂપુર	લૂગડું
અલૂણું	જૂગટું	પૂતળું	લૂમખું
ઊજળું	ઝૂમખું	ફૂમતું	સલૂણું
ઊલટું	ડૂસકું	બળૂકું	
ગૂંચળું	ઢૂ (-ઢૂ) કડું	બેસૂરું	
ગૂંથવું	દૂબળું	બેહૂંદું	

અધમૂઉં	ટચૂકડું	પૂરેપૂરું	મોંસૂઝળું
કદરૂપું	ઝઝૂમવું	મોરથૂથું	હેયાફૂટું

(૭) જેમાં 'ઈ-ઉ' બંને ડ્રસ્વ હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ ડ્રસ્વ-'ઈ' અને પછી ડ્રસ્વ 'ઉ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

ઈંદુ	બિંદુ	રિપુ	શિશુ
ખિસ્સું	ભિખ્ખુ	વિભુ	હિંદુ
ફિંક્કું	ભિલ્લુ	વિષ્ણુ	

કિંશુક	ઘોડિયું	ઝિયાણું	ધિંગાણું
ચિબુક	છાણિયું	ત્રિશંકુ	નિપુણ

નિયુક્ત	મિથુન	વિમુક્ત	વિહોણું
નિષ્કર	રોજિંદું	વિમુખ	શિખાઉ
નિ:શુલ્ક	લાળિયું	વિરુદ્ધ	શિયાળુ
પાટિયું	લાંચિયું	વિશુદ્ધ	પડરિપુ
ફળિયું	વિક્ષુબ્ધ	વિશ્વાસુ	હિતેચ્છુ
ભિક્ષુક	વિધુર	વિષાણુ	હિમાંશુ

અણિયાળું	ચિબાવલું	પગથિયું	મજિયારું
અનિરુદ્ધ	ચોઘડિયું	પંચાતિયું	મળતિયું
અંધારિયું	ચોપાનિયું	પ્રભાતિયું	મિજાગરું
અભિરુચિ	ત્રિભુવન	બિલકુલ	શરમિંદું
અસહિષ્ણુ	દહાડિયું	બિહામણું	શિરોબિંદુ
કરિયાણું	દિલરુબા	ભરતિયું	શિશુપાલ
ગામડિયું	નિરંકુશ	ભંડકિયું	સહિયારું
ચઢિયાતું	નિરુત્તર	ભંડારિયું	હિંદુસ્તાન

આંબાવાડિયું	નવલોહિયું	ભોંયતળિયું	સમોવડિયું
ખિસ્સાકાતરુ	નામનિયુક્ત	બરાબરિયું	
નધણિયાતું	પ્રતિનિયુક્તિ	સગવડિયું	

વસિયતનામું

(ખ) પ્રથમ હ્રસ્વ 'ઉ' અને પછી હ્રસ્વ 'ઈ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

ઉક્તિ	બુદ્ધિ	યુક્તિ	શુદ્ધિ
ત્રુટિ	મુક્તિ	રુચિ	સ્તુતિ
દ્યુતિ	મુનિ	શુચિ	

અરુચિ	ઉદ્દિગ્ન	દુર્બુદ્ધિ	મુસ્લિમ
આહુતિ	ઉન્નતિ	દુવિધા	રુધિર
ઉચિત	ઉપાધિ	પુનિત	સદ્બુદ્ધિ
ઉત્કાંતિ	કુટિર	પુલિન	સુરભિ
ઉત્પત્તિ	દુનિયા	મારુતિ	વ્યુત્પત્તિ
ઉદધિ	દુર્ગતિ	મુદ્રિત	

અનુચિત	કૌટુંબિક	પુષ્પાંજલિ	સુભાષિત
અનુમતિ	ગુણિયલ	બુનિયાદ	સુરક્ષિત
આધુનિક	ગુનાહિત	મુદ્રાંકિત	સુવાસિત
ઉટાંટિયું	ધુરકિયું	મુફલિસ	સુવિદિત
ઉત્સાહિત	દુભાષિયો	યુધિષ્ઠિર	સુશિક્ષિત
ઉપસ્થિત	પદચ્યુતિ	લઘુલિપિ	સુશોભિત
ઋણમુક્તિ	પુરોગામી	સમુચિત	શુદ્ધિપત્ર
કુલપતિ	પુરોહિત	સંકુચિત	

અનુશિક્ષણ	આનુવંશિક	આયુર્વેદિક	ઉદ્યોગપતિ
અનુપસ્થિતિ	આનુષંગિક	ઉજળિયાત	ઉપનિષદ

ઉપલકિયું	કુલાભિમાન	શુકનિયાળ
કુલાધિપતિ	મુખારવિંદ	સર્વાનુમતિ

અનુક્રમણિકા	ઉત્તરદાયિત્વ	ઉપરચોટિયું	વસ્તુવિનિમય
અંગુલિનિર્દેશ	ઉપકુલપતિ		

(૮) જેમાં 'ઈ-ઉ' બંને દીર્ઘ હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ દીર્ઘ 'ઈ' અને પછી દીર્ઘ 'ઉ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

પીયૂષ

અશ્મીભૂત	દઢીભૂત	દીર્ઘસૂત્રી	ફળીભૂત
આંટીઘૂંટી			

જાણીબૂજને	જીવનસૂત્ર	પીપળીમૂળ
-----------	-----------	----------

(ખ) પ્રથમ દીર્ઘ 'ઉ' અને પછી દીર્ઘ 'ઈ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

કૂંચી	ચૂડી	ધૂણી	મૂડી
ખૂની	ચૂની	ધૂની	લૂણી
ખૂબી	છૂરી	મૂઠી	હૂંડી

કસૂબી	ગૂંથણી	ચૂંટણી	જાદૂઈ
કાનૂની	ધૂંઘરી	ચૂંદડી	જાસૂસી
ગૂર્જરી	ધૂમરી	જરૂરી	ઝૂંપડી

ડૂબકી	પૂજારી	મજૂરી	યહૂદી
ધૂંસરી	ફૂદડી	મંજૂરી	લૂગદી
નાબૂદી	ફૂંકણી	મામૂલી	

અરડૂસી	ગળથૂથી	દૂરબીન	પૂજનીય
અંધાધૂંધી	જૂથબંધી	દૂરંદેશી	સમજૂતી
કાકલૂદી	ડાઘાડૂધી	નામંજૂરી	

ગેરકાનૂની	ઘૂસણખોરી	ભૂતકાલીન	
-----------	----------	----------	--

પૂર્વ-ચેતવણી	વ્યૂહ-ગોઠવણી		
--------------	--------------	--	--

(૯) જેમાં 'ઈ' હ્રસ્વ અને 'ઊ' દીર્ઘ હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ હ્રસ્વ 'ઈ' અને પછી દીર્ઘ 'ઊ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

ચિંગૂસ	ત્રિશૂલ	વિરૂપ	
કોહિનૂર	નિરૂપણ	ફિલસૂફ	ષષ્ટિપૂર્તિ
નિમણૂક	પ્રતિકૂળ		

ચિત્રમંજૂષા

કિંકર્તવ્યમૂઠ

(ખ) પ્રથમ દીર્ઘ 'ઉ' અને પછી હ્રસ્વ 'ઈ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

ઉર્મિ	ભૂમિ	રૂઢિ	સ્ફૂર્તિ
પૂર્તિ	મૂર્તિ	સૂચિ	

પૂર્ણિમા	ભૂમિતિ	મૂર્ચ્છિત	સૂચિત
ભૂમિકા	ભૂશિર	રૂપિયો	

કાર્યસૂચિ	ન્યાયમૂર્તિ	મૂઢમતિ	સામૂહિક
દારૂડિયો			

આમૂલકાંતિ	ભૂસ્તરવિદ્યા	સહૂલિયત	હૂંડિયામણ
જરૂરિયાત	રૂપાંતરિત		

(૧૦) જેમાં 'ઈ' દીર્ઘ અને 'ઉ' હ્રસ્વ હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

(ક) પ્રથમ દીર્ઘ 'ઈ' અને પછી હ્રસ્વ 'ઉ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

ઈડું	ઈણું	તીખું	રીઢું
ચીકું	ઝીણું	નીચું	લીલું
ચીબું	ટીપું	પીઢું	લીંબું
છીબું	ઢીલું	મીઢું	

ઓશીકું	છીછરું	જીવડું	જોશીલું
કીટાણુ	છોભીલું	જીવાણુ	ટીપણું

ઠીંગણું	નજીવું	રંગીલું	શીતાંશુ
થીંગડું	નામીચું	વીજાણુ	શ્રીયુત
ઢીઘાંચુ	નીમવું	વેગીલું	સ્વાર્થીલું

ઓળખીતું	નીકળવું	રાજનામું	સીમાશુલ્ક
જડીબુટ્ટી	નીવડવું		

અળવીતરું	રાચરચીલું	લોહીલુહાણ	
----------	-----------	-----------	--

(ખ) પ્રથમ હ્રસ્વ 'ઉ' અને પછી દીર્ઘ 'ઈ' આવતાં હોય તેવા શબ્દો :-

પુત્રી	પુરી (નગરી)	મુખી	
--------	-------------	------	--

ઉછીનું	ખુરશી	તાજુબી	મુનીમ
ઉત્તીર્ણ	ખુશકી	તુલસી	યુવતી
ઉદીપ્ત	ગુજરી	દુન્યવી	સુગંધી
કુમારી	ચાતુરી	ધુળેટી	
કુલીન	જુબાની	કુંદીનો	
ખુમારી	ટુકડી	મુત્સદી	

અનુયાયી	ઉઠાંતરી	ચુપકીદી	તંદુરસ્તી
આપખુદી	ઉપદ્રવી	જુનવાણી	પુંડરીક
ઉઘરાણી	કારકુની	જોહુકમી	મુલવણી
ઉજવણી	ચુકવણી	જવાળામુખી	બહુદર્શી

બહુભાષી	બહુમાળી	લઘુમતી	સુસંવાદી
બહુમતી	બહુમુખી	સુનાવણી	હુંસાતુંશી(-સી)

અનુશીલન	ઉભયપક્ષી	દાઉદખાની	બહુસ્તરીય
ઉડતાળીસ	ઉમેદવારી	બહુરાષ્ટ્રીય	શુદ્ધીકરણ

અનુકરણીય	ઉદ્યોગીકરણ	ભુલભુલામણી	રુશવતખોરી
અનુલ્લંઘનીય			

(૧૧) જેમાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ 'ઈ' તેમજ હ્રસ્વ અને દીર્ઘ 'ઉ' - એ ચારમાંથી ત્રણ એકસાથે આવતાં હોય તેવા નમૂનારૂપ શબ્દો :-

ઊંધિયું	ઠિંગુજી	પિપૂડી	વિખૂટું
ચીડિયું	દ્વિમુખી	મીણિયું	વિદુષી
ટીણિયું	ત્રિપુટી	રુકિમણી	સિંદૂરી

અનુભૂતિ	ગલૂડિયું	બુદ્ધિશાળી	રૂઢિયુસ્ત
અનુસૂચિ	તારીખિયું	ભૂમિહીન	સુહાસિની
કીડિયારું	પૂર્ણાહુતિ		

અનુપ્રસૂતિ	તુંડમિજાજી	પરબીડિયું	સહાનુભૂતિ
કુલાભિમાની	નિરુપદ્રવી	પુનર્જવિત	

પગલૂઘણિયું

૩. દેખીતી સમાનતા ધરાવતા શબ્દોનો જોડણીભેદ :-

- અધિક, અધિકાર, અધિનિયમ, અધિવેશન-માં 'ધિ' છે, પણ અધીક્ષક, અધીન, અધીર, અધીરાઈ-માં 'ધી' છે.
- અનિલ, અનિલા, ફેનિલ-માં 'નિ' છે, પણ નીલ, નીલકંઠ, નીલમ, નીલમણિ, નીલા, નીલિમા, સુનીલ, સુનીલા-માં 'ની' છે.
- અમિત, પરિમિત, શ્રમિત, સીમિત-માં 'ત' છે, પણ નિમિત્ત-માં 'ત્ત' છે.
- અરુણ, કરુણ, તરુણ, દારુણ, વરુણ-માં 'રુ' છે, પણ ઋણ-માં 'ઋ' છે.
- અસુર-માં 'સુ' છે, પણ કસૂર, નાસૂર-માં 'સૂ' છે.
- અંજલિ-માં 'લિ' છે, પણ અંજની-માં 'ની' છે.
- આજીજી-માં 'જીજી' છે, પણ જિજીવિષા-માં 'જિજી' છે.
- આધારભૂત, પરાભૂત, પ્રમાણભૂત, મૂળભૂત-માં 'ભૂ' છે, પણ અદ્ભુત-માં 'ભુ' છે.
- આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, પરિધિ, સમાધિ-માં 'ધિ' છે, પણ પારધી-માં 'ધી' છે.
- આવિષ્કાર, બહિષ્કાર-માં 'ષ્કા' છે, પણ તિરસ્કાર, નમસ્કાર, પુરસ્કાર-માં 'સ્કા' છે.
- આબરૂ-માં 'રૂ' છે, પણ રુઆબ-માં 'રુ' છે.
- કળી-માં 'ળી' છે, પણ કળિયુગ-માં 'ળિ' છે.
- કાંતદર્શી, દૂરદર્શી, દોષદર્શી, પારદર્શી-માં 'ર્શી' છે, પણ દર્શિની, પ્રદર્શિત, માર્ગદર્શિકા-માં 'ર્શિ' છે.

- ક્રિયા, પ્રક્રિયા, વિક્રિયા, શુક્રિયા-માં 'ક્રિ' છે, પણ ક્રીડા-માં 'ક્રી' છે.
- ખબરપત્રી, તાડપત્રી, શિક્ષાપત્રી-માં 'ત્રી' છે, પણ ખાતરી, ગણતરી, લીલોતરી-માં 'તરી' છે.
- ખેલદિલી, ઝિંદાદિલી, તંગદિલી-માં 'દિ' છે, પણ તબદીલી-માં 'દી' છે.
- ગીત, સંગીત-માં 'ગી' છે, પણ ઈંગિત, સ્થગિત-માં 'ગિ' છે.
- ગુલ, ગુલકંદ, ગુલતાન, ગુલમોર-માં 'ગુ' છે, પણ ચંગૂલ, મશગૂલ-માં 'ગૂ' છે.
- ચિંતિત, પતિત-માં 'તિ' છે, પણ અતીત, વ્યતીત-માં 'તી' છે.
- ચોપાઈ, પિતરાઈ, ભલાઈ, લંબાઈ-માં 'ઈ' છે, પણ સ્થાયી, ન્યાયી, ઉત્તરદાયી, ફળદાયી, લાભદાયી, વ્યવસાયી, શેષશાયી, ધરાશાયી, અનુયાયી-માં 'યી' છે.
- જીરું-માં 'જી' છે, પણ જિરાયત-માં 'જિ' છે.
- દિશા-માં 'દિ' છે, પણ દીક્ષા-માં 'દી' છે.
- દિનકર-માં 'દિ' છે, પણ દીનબંધુ-માં 'દી' છે.
- દીવો, દીવાદાંડી, દીવાસળી-માં 'દી' છે, પણ દીવાળી-માં 'દિ' છે.
- દૂર, દૂરબીન, દૂરદર્શી-માં 'દૂ' છે, પણ દુરસ્ત, બહાદુર-માં 'દુ' છે.
- દષ્ટ, દષ્ટાંત, દષ્ટિ-માં 'દ' છે, પણ દ્રષ્ટા-માં 'દ્ર' છે.
- નિધિ-માં 'નિ' છે, પણ નીતિ-માં 'ની' છે.
- નિરુપદ્રવી, નિરુપયોગી, નિરુપાય-માં 'રુ' છે, પણ નિરૂપણ-માં 'રૂ' છે.

- પતિ-માં 'તિ' છે, પણ
આપત્તિ, નિષ્પત્તિ, સંપત્તિ, વિપત્તિ-માં 'ત્તિ' છે.
- પરિણીત-માં 'ણી' છે, પણ ગણિત-માં 'ણિ' છે.
- પરિપત્ર, પરિસ્થિતિ, પરિષદ, પરિયોજના, પરિવર્તન, પરિવાર-માં
'રિ' છે,
પણ પરી, પરીક્ષા,-માં 'રી' છે.
- પાણી-માં 'ણી' છે, પણ પિનાકપાણિ, સારંગપાણિ-માં 'ણિ' છે.
- પિતા-માં 'પિ' છે, પણ પીતામ્બર-માં 'પી' છે.
- પુનરાવર્તન, પુનરાવૃત્તિ-માં 'રા' છે, પણ
પુનરવલોકન-માં 'ર' છે.
- પૂર, ઘોડાપૂર, ભરપૂર-માં 'પૂ' છે, પણ
પુરબહાર, પુરવઠો, પુરવણી-માં 'પુ' છે.
- પ્રતિજ્ઞા-માં 'તિ' છે, પણ પ્રતીક્ષા-માં 'તી' છે.
- પ્રતીક્ષા-માં 'તી' છે, પણ તિતિક્ષા-માં 'તિ' છે.
- પ્રપાત, વલોપાત, વિનિપાત, અધ:પાત-માં 'ત' છે, પણ
પ્રસંગોપાત્ત-માં 'ત્ત' છે.
- મતિ, અનુમતિ, સંમતિ-માં 'તિ' છે, પણ
એકમતી, બહુમતી, લઘુમતી, સલામતી-માં 'તી' છે.
- ભાવિ-માં 'વિ' છે, પણ સેવાભાવી-માં 'વી' છે.
- લાશ, લાલાશ, લીલાશ-માં 'શ' છે, પણ અભિલાષ-માં 'ષ' છે.
- લીન, કુલીન-માં 'લી' છે, પણ નલિન, મલિન, પુલિન-માં 'લિ' છે.
- લેશ, લેશમાત્ર-માં 'શ' છે, પણ શ્લેષ, આશ્લેષ, વિશ્લેષ-માં
'ષ' છે.

- વિકાર-માં 'વિ' છે, પણ સ્વીકાર-માં 'વી' છે.
- વિભૂતિ-માં 'તિ' છે, પણ ભભૂતી-માં 'તી' છે.
- વિશદ-માં 'શ' છે, પણ વિષમ, વિષય-માં 'ષ' છે.
- વિશાલ-માં 'શા' છે, પણ વિષાદમાં 'ષા' છે.
- વીણા-માં 'વી' છે, પણ વિણામણ-માં 'વિ' છે.
- વીર-માં 'વી' છે, પણ વિરલ-માં 'વિ' છે.
- શીત, શીતળ-માં 'શી' છે, પણ પ્રકાશિત-માં 'શિ' છે.
- સક્રિય, નિષ્ક્રિય-માં 'ક્રિ' છે, પણ
ચક્રી, ચક્રીય, વક્રી, વક્રીય-માં 'ક્રી' છે.
- ડૂંડી-માં 'ડી' છે, પણ ડૂંડિયામણ-માં 'ડિ' છે.

૪. સમાનાર્થી શબ્દોની જોડણી-ભેદ :-

અભિલાષા	-	અભીપ્સા	છુટકારો	-	છૂટકો
આજ્ઞાંકિત	-	આજ્ઞાધીન	જિંદગી	-	જીવન
આશિષ	-	આશીર્વાદ	જુગાર	-	જૂગટું
ઉત્પાદન	-	ઉપજ	ઠિંગુજી	-	ઠીંગણું
ઉજમાળું	-	ઉજળું	દિવાળી	-	દીપાવલિ
કણિકા	-	કણી	દુર્બળ	-	દૂબળું
કુમળું	-	કૂળું	ધર્મિષ્ઠ	-	ધર્મી
ખુનામરકી	-	ખૂનરેજી	ધુમાડી	-	ધૂણી
ખેડુ	-	ખેડૂત	નિદ્રા	-	નીંદર
ગર્વિષ્ઠ	-	ગર્વીલું	પ્રણાલિકા	-	પ્રણાલી

પ્રિયતમ	-	પ્રીતમ	વાટિકા	-	વાડી
ફળિયું	-	ફળી	શશિયર	-	શશી
ફુટકાર	-	ફૂંફાડો	શિખામણ	-	શીખ
ફુદરડી	-	ફૂદડી	શિર	-	શીશ, શીર્ષ
મસ્જિદ	-	મસીદ	સમકાલિક	-	સમકાલીન
મિષ્ઠાન્ન	-	મીઠાઈ	સમુદાય	-	સમૂહ
યાત્રિક	-	યાત્રી	સાહસિક	-	સાહસી
રંગિત	-	રંગીન	સુશોભિત	-	શોભીતું
રુવાંટી	-	રૂંવાડાં, રૂંવાં	વિદ્યુત	-	વીજળી
રોગિષ્ઠ	-	રોગી			

પ્રકરણ-૭

લેખનશુદ્ધિના સંદર્ભમાં કેટલીક ખોટી માન્યતાઓ

આપણા રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે એવા ઘણા શબ્દો ટેવવશ વાપરીએ છીએ જે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોતા નથી, પરંતુ મોટા ભાગના લોકો એવા શબ્દોને શુદ્ધ અને સાચા ગણીને બોલે છે અને લખે છે. ‘અગવડતા’ અને ‘સગવડતા’ જેવા શબ્દો આનાં ઉદાહરણ છે. સાચા શબ્દો ‘અગવડ’ અને ‘સગવડ’ છે. એ જ રીતે ઘણા શબ્દોમાં બોલતી વખતે જોડાક્ષરની જેમ એક સાથે બોલાતા હોય તેવા અક્ષરો હોય છે, જે ખરેખર તો અલગ અક્ષર હોય છે. તેથી એનો ઉચ્ચાર સ્વતંત્ર અક્ષર તરીકે કરવો જોઈએ અને એ જ રીતે અલગ અક્ષર તરીકે તે લખાવા જોઈએ; જેમ કે, ‘ખાત્રી’ શબ્દ નથી. સાચો શબ્દ ‘ખાતરી’ છે.

આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે :

● ખોટી રીતે ‘તા’ પ્રત્યય લગાડીને બનાવાતા શબ્દો :-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અગત્યતા	અગત્ય	લાવણ્યતા	લાવણ્ય
અગવડતા	અગવડ	શૌર્યતા	શૌર્ય, શૂરતા
આરોગ્યતા	આરોગ્ય	સગવડતા	સગવડ
ઝીણવટતા	ઝીણવટ	સાફલ્યતા	સાફલ્ય, સફળતા
ધૈર્યતા	ધૈર્ય, ધીરતા	સામ્યતા	સામ્ય, સમાનતા
માર્દવતા	માર્દવ, મૃદુતા	વૈપુલ્યતા	વૈપુલ્ય
લાઘવતા	લાઘવ, લઘુતા	વૈવિધ્યતા	વૈવિધ્ય, વિવિધતા

● જે ખોટી રીતે જોડાક્ષર તરીકે બોલાતા-લખાતા હોય પરંતુ હકીકતમાં સ્વતંત્ર અક્ષરો હોય તેવા અક્ષરોવાળા કેટલાક શબ્દો :-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અખત્રો	અખતરો	દફ્તર	દફતર
આડકત્રું	આડકતરું	નર્ક	નરક
આફીન	આફરીન	પલ્ટો	પલટો
ઈલકાબ	ઈલકાબ	બહેન	બહેન
ઈસ્કોત્રો	ઈસ્કોતરો	બિલ્કુલ	બિલકુલ
ઊલ્લું	ઊલલું	મર્હૂમ	મરહૂમ
કસ્બો	કસબો	મસ્કો	મસકો
કાવત્રું	કાવતરું	મળસ્કું	મળસકું
ખાત્રી	ખાતરી	મિલ્કત	મિલકત
ખિસ્સાકાત્રુ	ખિસ્સાકાતરુ	મુન્શી	મુનશી
ગણત્રી	ગણતરી	મુન્સફી	મુનસફી
ગિર્દી	ગિરદી	મુલક	મુલક
ઘોડેસ્વાર	ઘોડેસવાર	મુલત્વી	મુલતવી
જલ્દી	જલદી	લ્હાવો	લહાવો
ત્યા	તથા	વ્હાલો	વહાલો
ત્રાપ	તરાપ	શેત્રંજી	શેતરંજી
તસ્વીર	તસવીર	સુપ્રત	સુપરત
તિસ્મારખાં	તિસમારખાં	સ્ટેજ	સહેજ

કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોમાં પણ આવી ભૂલ થાય છે; જેમ કે :-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
આલબમ	આલબમ	કાર્ટૂન	કારટૂન
ઓપ્રેશન	ઓપરેશન	થર્મોસ	થરમોસ
(શસ્ત્રક્રિયાના અર્થમાં)		રેલ્વે	રેલવે
કમિશનર	કમિશનર	સાર્જન્ટ	સારજન્ટ

● જેને ખોટી રીતે પ્રત્યય લગાડાતા હોય તેવા કેટલાક શબ્દો આપણે જોયા. આવી જ ભૂલ સ્ત્રીલિંગસૂચક શબ્દો માટે પણ થતી હોય છે. કોઈ સ્ત્રી શિક્ષક હોય તો એને ‘શિક્ષિકા’ કહેવાય, ‘સ્ત્રી શિક્ષિકા’ ન કહેવાય. નીચે આવા કેટલાક શબ્દોનાં પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ આપ્યાં છે. સ્ત્રીલિંગનું રૂપ હોય તેની આગળ ‘સ્ત્રી’ શબ્દ લખવાની ભૂલ ન થાય.

પુંલિંગ	સ્ત્રીલિંગ	પુંલિંગ	સ્ત્રીલિંગ
અધ્યાપક	અધ્યાપિકા	ભિખારી	ભિખારણ
અભિનેતા	અભિનેત્રી	યુવાન	યુવતી
આચાર્ય	આચાર્યા	લેખક	લેખિકા
કવિ	કવયિત્રી	વાહક	વાહિની
ગાયક	ગાયિકા	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થિની
ગૃહસ્થ	ગૃહિણી	વિદ્વાન	વિદુષી
દૂત	દૂતી	શિક્ષક	શિક્ષિકા
નર્તક	નર્તકી	શિષ્ય	શિષ્યા
પરિચર	પરિચારિકા	સંન્યાસી	સંન્યાસિની

કેટલાક શબ્દો એવા છે જેનું સ્ત્રીલિંગસૂચક જુદું રૂપ પ્રયોજાતું નથી, પણ તે શબ્દની આગળ 'સ્ત્રી' કે 'મહિલા' લખાય છે; જેમ કે, મહિલા પોલીસ.

આ જ પ્રમાણે, અધિકારી, અનુવાદક, ઉપદેશક, કાર્યકર, ખેલાડી, તબીબ, તંત્રી, નેતા, વાચક, ભાવક, વિવેચક, વૈજ્ઞાનિક, વ્યાખ્યાતા, નિર્ણાયક, પત્રકાર, પ્રતિનિધિ, પ્રતિસ્પર્ધી, રમતવીર, દોડવીર, ભાષાંતરકાર, સંગીતકાર, ચિત્રકાર, શાયર, શિલ્પી, સર્જક વગેરે જેવા શબ્દોનાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અલગ રૂપ વપરાતાં નથી. વળી, ઉદ્ઘોષક, સંપાદક જેવા શબ્દો પણ બંને લિંગમાં વપરાય છે.

● જેના અંતે 'તમ', 'તા' અને 'ત્વ' આવતા હોય તેવા શબ્દો :-

કેટલાક શબ્દોને 'તમ', 'તા' અને 'ત્વ' જેવા પ્રત્યયો લાગતાં નવા શબ્દો રચાતા હોય છે; જેમ કે- ગુરુ+તમ=ગુરુતમ, ગુરુ+તા=ગુરુતા, ગુરુ+ત્વ= ગુરુત્વ. આવા શબ્દો પૈકી જે શબ્દના અંતે 'ત્' આવતો હોય તેને આવા પ્રત્યયો લાગે ત્યારે 'તમ્'નું 'તમ', 'તા'નું 'તા' અને 'ત્વ'નું 'ત્વ' થાય છે; જેમ કે- મહત્+તમ=મહત્તમ, મહત્+તા=મહત્તા, મહત્+ત્વ=મહત્ત્વ. જો કે આ પ્રકારના શબ્દો ઓછા હોય છે. છતાં, મોટા ભાગના શબ્દોમાં તમ, તા, અને ત્વ લખવાની ભૂલ થતી જોવા મળે છે.

કેટલાક ઉદાહરણ જોઈએ :-

'તમ'વાળા શબ્દો	'તમ'વાળા શબ્દો
અધિકતમ	ઉત્તમ
ગુરુતમ	અત્યુત્તમ
લઘુતમ	મહત્તમ
ન્યુનતમ	સર્વોત્તમ
પ્રિયતમ	પુરુષોત્તમ
	નરોત્તમ

'તા'વાળા શબ્દો	'તા'વાળા શબ્દો
અધિકતા	ઈયતા
એકતા	ગુણવત્તા
ગુરુતા	તત્ત્વવેત્તા
મમતા	નીતિમત્તા
મહાનતા	પ્રજાસત્તાક
લઘુતા	બુદ્ધિમત્તા
સમાનતા	મહત્તા
ન્યૂનતા	વિદ્ધતા
	વૃત્તાંત
	સત્તા
'ત્વ'વાળા શબ્દો	'ત્વ'વાળા શબ્દો
અસ્તિત્વ	તત્ત્વ
ઉત્તરદાયિત્વ	તત્ત્વજ્ઞ
કર્તૃત્વ	તાત્ત્વિક
ગુરુત્વ	પુરાતત્ત્વ
પત્રકારત્વ	મહત્ત્વ
પિતૃત્વ	સત્ત્વ
પ્રભુત્વ	સાત્ત્વિક
બંધુત્વ	
બ્રાતૃત્વ	
મમત્ત્વ	
માતૃત્ત્વ	

લઘુત્વ
વક્તૃત્વ
વૃદ્ધત્વ
વ્યક્તિત્વ
સમત્વ
સ્થાયિત્વ

આ જ રીતે ત-ત્ત, ત્તિ, ત્તી-ત્તી, વગેરેમાં પણ ભૂલ થતી જોવા મળે છે. એટલું યાદ રહે કે અંકિત, ઉચિત, ઉપવીત, ખચિત, નિહિત, સંચિત, વિહિત વગેરેમાં 'ત' છે, જ્યારે ઉદાત્ત, ઉત્તર, ચિત્ત, વિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, નિમિત્ત, સ્વાયત્ત, વૃત્ત, નિવૃત્ત, કર્કવૃત્ત, મકરવૃત્ત, વિષુવવૃત્ત, મહત્તર, બલવત્તર, નિરુત્તર, પ્રસંગોપાત્ત, પ્રાયશ્ચિત વગેરેમાં 'ત્ત' છે. એ જ રીતે આકૃતિ, કૃતિ, જંકૃતિ, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, સંસ્કૃતિ, પ્રગતિ, સંગતિ વગેરેમાં 'તિ' છે, જ્યારે આપત્તિ, ઉત્પત્તિ, નિષ્પત્તિ, સંપત્તિ, વૃત્તિ, આવૃત્તિ, છાત્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, મનોવૃત્તિ વગેરેમાં 'ત્તિ' છે. આ પ્રમાણે જોતાં બત્તી, અગરબત્તી, ઉત્તીર્ણ વગેરે જેવા શબ્દોમાં 'ત્તી', પત્તું, ચત્તું વગેરે જેવા શબ્દોમાં 'ત્તું' અને કિત્તો, ચિત્તો, પત્તો, પિત્તો, લત્તો વગેરે જેવા શબ્દોમાં 'ત્તો' આવે છે. આ ઉપરાંત, ત્વરા, ત્વરિત, સત્વર, સાંત્વન, ઉત્થાન, ઉત્કર્ષ, પરત્વે, મુખ્યત્વે, ઉત્સવ, ઉત્સર્ગ, પ્રયત્ન, આત્મીય જેવા શબ્દોમાં પણ જુદા જુદા વ્યંજનો સાથે 'ત' આવે છે, 'ત્' નહીં.

એ યાદ રહે કે શબ્દમાં પ્રારંભે, વચ્ચે કે અંતે આવતો 'ત્ય' ક્યારેય 'ત્ય' હોતો નથી; જેમ કે, ત્યાગ, કૃત્ય, મર્ત્ય, અત્યંત, અંત્ય, ચિંત્ય, નિત્ય, આધિપત્ય, લાલિત્ય, પાંડિત્ય, સાતત્ય, સત્ય, અસત્ય, સ્તુત્ય, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, પ્રત્યય, પ્રત્યાઘાત, પ્રત્યારોપણ, અત્યાચાર, અત્યાર વગેરે.

- જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી કેટલીક ભૂલો ‘અશુદ્ધ’ શીર્ષક હેઠળ દર્શાવીને તેની સામે સાચી જોડણી ‘શુદ્ધ’ શીર્ષક નીચે આપી છે.

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અગ્નાસ્ત્ર	અગ્ન્યસ્ત્ર	ઉર્ધ્વ	ઉર્ધ્વ
અધિક્ષક	અધીક્ષક	ઉંચાઈ	ઉંચાઈ
અનુષંગિક	આનુષંગિક	ઉજવણી	ઉજવણી
	અથવા અનુષંગી	ઓક્ટોમ્બર	ઓક્ટોબર
અશ્વમેધ	અશ્વમેધ	ઓગષ્ટ	ઓગસ્ટ
અંતર્ધ્યાન	અંતર્ધાન	ઔદ્યોગીકરણ	ઔદ્યોગિકીકરણ
અંધાધૂંધી	અંધાધૂંધી		અથવા
આહુતી	આહુતિ		ઉદ્યોગીકરણ
આર્યુવેદ	આયુર્વેદ	કથિતવ્ય	કથયિતવ્ય
ઈશ્વર્ય	ઐશ્વર્ય	કવિચિત્રી,	કવચિત્રી
ઉચ્છ્રંખલ	ઉચ્છ્રંખલ	કવિચત્રી	
ઉચ્છિષ્ટ	ઉચ્છિષ્ટ	કાનુન	કાનૂન
ઉણપ	ઉણપ	કિલ્લોલ	કલ્લોલ
ઉતારૂ	ઉતારુ	ખાતાવહિ	ખાતાવહી
ઉત્તીર્ણ	ઉત્તીર્ણ	ખાતુ	ખાતું
ઉપજ	ઉપજ	ગડભાંજ	ઘડભાંજ
ઉપીયોગી	ઉપયોગી	ગુનાઈત	ગુનાહિત
ઉલટતપાસ	ઉલટતપાસ	ગૃપ	ગ્રુપ
ઉર્જા	ઉર્જા	ઘૃષ્ટ	ઘૃષ્ટ
		ઘેરહાજર	ગેરહાજર

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ચુકતે	ચૂકતે	ધુમપાન	ધૂમ્રપાન
ચુંટણી	ચૂંટણી	ધૃણા	ઘૃણા
ચૂકવણી	ચુકવણી	નહિં, નહી	નહિ અથવા નહીં
છેતરપીંડી	છેતરપિંડી	નિપજ	નીપજ
જયંતિ	જયંતી	નિમીષ	નિમિષ
જાગ્રતિ	જાગૃતિ	નિરસ	નીરસ
જીલ્લો	જિલ્લો	નિરાભિમાની	નિરભિમાની
જુથ	જૂથ	નિરિક્ષક	નિરીક્ષક
જૂબાની	જુબાની	નિવીદા	નિવિદા
ઝુંબેશ	ઝુંબેશ	નીતિવાન	નીતિમાન
ટૂકડો	ટુકડો	નુકશાન	નુકસાન
ડાભું	ડાબું	નૃસંશ	નૃશંસ
તકનીકી	તકનિકી	નૈઋત્ય	નૈર્ઋત્ય
તબદિલી	તબદીલી	ન્યુન	ન્યૂન
તાલિમ	તાલીમ	પરત્વે	પરત્વે
તિક્ષણ	તીક્ષણ	પરિશિષ્ટ	પરિશિષ્ટ
તૃતિય	તૃતીય	પરીયોજના	પરિયોજના
દિલગિરી	દિલગીરી	પારિતોષક	પારિતોષિક
દિવાની અદાલત	દીવાની અદાલત	પિરામીડ	પિરામિડ
દિવાનગીરી	દીવાનગીરી	પુનરોક્તિ	પુનરુક્તિ
દ્વિતિય	દ્વિતીય	પુનરોચ્ચાર	પુનરુચ્ચાર
ધીરાણ	ધિરાણ	પુનરોદ્ધાર	પુનરુદ્ધાર

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પુરુષાર્થ	પુરુષાર્થ	મબલખ	મબલક/ગ
પૃથ્થકરણ	પૃથક્કરણ	મહેસુલ	મહેસૂલ
પોશક	પોષક	મંજૂરી	મંજૂરી
પોષાક	પોશાક	માલમત્તા	માલમતા
પ્રતિતિ	પ્રતીતિ	મિનાક્ષી	મીનાક્ષી
પ્રદુષણ	પ્રદૂષણ	મિમાંસા	મીમાંસા
પ્રસંગોપાત	પ્રસંગોપાત્ત	મીતાહાર	મિતાહાર
પ્રસંશા	પ્રશંસા	મૂશળધાર	મુશળધાર
પ્રસૂતિ	પ્રસૂતિ	મેઘા	મેધા
પ્રિયવંદા	પ્રિયંવદા	મોડન	મોડર્ન
પ્રોઘોગિકિ	પ્રૌઘોગિકી	રાજિનામું	રાજનામું
ફત્તેહ	ફતેહ	રીવાજ	રિવાજ
બારનીશી	બારનીશી	રુજુ	ઋજુ
બિભત્સ	બીભત્સ	રુઢિ	રૂઢિ
બિમાર	બીમાર	રુણ	ઋણ
બિરૂદ	બિરુદ	રુબરુ	રૂબરૂ
બેપત્તા	બેપતા	રુમાલ	રૂમાલ
ભવિષ્યનીધિ	ભવિષ્યનિધિ	રુખસદ	રૂખસદ
બ્રાતૃત્વ	બ્રાતૃત્વ	રુચિ	રૂચિ
બ્રાતૃત્વ		રુદન	રૂદન
મનોરમ્ય	મનોરમ	રુવાબ	રૂઆબ
મનોવાંચિત	મનોવાંચિત	રોજગારવાંચ્છુ	રોજગારવાંછુ

રોજનિશી	રોજનીશી	શિર્ષક	શીર્ષક
રોજુંદું	રોજિંદું	શુશ્રૂત	શુશ્રુત
રુંધામણ	રુંધામણ	શૃંગાર	શૃંગાર
રુપરેખા	રૂપરેખા	ષષ્ટીપૂર્તિ	ષષ્ટિપૂર્તિ
લાપતા	લાપતા	સન્મુખ	સમ્મુખ, સંમુખ
વર્કૃત્વ	વક્તૃત્વ	સમજૂતિ	સમજૂતી
વર્તણૂક, વર્તણૂક	વર્તણૂક	સમીતી	સમિતિ
વિવેકાધિન	વિવેકાધીન	સહવર્તિ	સહવર્તી
વિપરિત	વિપરીત	સહસ્ર	સહસ્ર
વિરુદ્ધ	વિરુદ્ધ	સાબીતિ	સાબિતી
વૈજયંતિ	વૈજયંતી	સિમાંકન	સીમાંકન
વ્યાજબી	વાજબી	સૂનાવણી	સુનાવણી
શતાબ્દિ	શતાબ્દી	શુશ્રૂષા	શુશ્રૂષા
શાળાપયોગી	શાળોપયોગી	સ્ફુલિંગ	સ્ફુલિંગ
શિથિલ	શિથિલ	હકુમત	હકૂમત
શીબિર	શિબિર	હરગીજ	હરગિજ
શિરિષ	શિરીષ	હીસાબ	હિસાબ
શિવણ	સીવણ	હૂકમનામું	હુકમનામું
શિશીર, શીશીર	શિશિર		

ભાષા

એક નકશો છે.

વિચારોનો, જીવનનો, વાસ્તવિકતાનો નકશો છે.

આધાર-સામગ્રી

૧. ગુજરાતી ક્રમિક વ્યાકરણ	શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રી
૨. જોડણી-પ્રવેશ	શ્રી રતિલાલ સાં. નાયક
૩. જોડાક્ષર વિચાર	મુનિ શ્રી હિતવિજયજી
૪. ભાષાકીય શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ
(નિદાન અને ઉપચાર)	શ્રી કાન્તિલાલ સુતરિયા
૫. રાહબર	શ્રી મુકુન્દલાલ મુનશી
૬. 'રાજભાષા' ત્રૈમાસિકના
વિવિધ અંકોમાં પ્રગટ
થયેલા લેખો	સુશ્રી રક્ષાબહેન દવે,
શ્રી શંભુપ્રસાદ જોષી અને
શ્રી ઉમાકાન્ત રાજયગુરુ

ભાષા નિયામક કચેરીનાં અધતન પ્રકાશનોની યાદી

	કિંમત રૂ.
૧. ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશ (પાકું બાઈન્ડ) (૧૯૮૬)	૧૨૫-૦૦
૨. ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશ (કાયું બાઈન્ડ) (૧૯૮૯)	૬૪-૦૦
૩. ધ મોડર્ન ગુજરાતી-અંગ્રેજી ડિક્શનરી ગ્રંથ ૧ અને ૨ (મહેતા-મહેતા) (૧૯૮૯)	૧૫૦-૦૦
૪. બૃહદ ગુજરાતી શબ્દકોશ (૧૯૮૯)	૨૬-૦૦
૫. ગુજરાતી ભાષા પરિચય (અંગ્રેજી દ્વારા) (સંવર્ધિત આવૃત્તિ) (૧૯૯૦)	૨૮-૦૦
૬. રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવત સંગ્રહ (૧૯૯૨)	૩૬-૦૦
૭. ભાષા વિવેક (૧૯૯૩)	૨૪-૦૦
૮. વ્યવહારોપયોગી ગુજરાતી-ગુજરાતી શબ્દકોશ (૧૯૯૫)	૮૮-૦૦
૯. સરકારી લેખન પદ્ધતિ (સુયોજિત આવૃત્તિ) (૧૯૯૬)	
૧૦. ગુજરાતી લઘુલિપિ (૧૯૭૯)	૨૦-૦૦
૧૧. ગુજરાતી લઘુલિપિ (વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ) (૧૯૯૨)	૫૫-૦૦
૧૨. ગુજરાતી લઘુલિપિ શબ્દકોશ (૧૯૯૭)	

આ કચેરીએ વિભાગવાર ૨૩ 'લઘુકોશ' અને વિષયવાર ૧૮ 'શબ્દ સંગ્રહ' પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ઉપર્યુક્ત તમામ કચેરી પ્રકાશનો સરકારી પુસ્તક ભંડાર, ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ તથા રાજકોટ - વડોદરા અને ભાવનગર ખાતેના સરકારી પુસ્તક ભંડારમાંથી પણ મેળવી શકાશે.